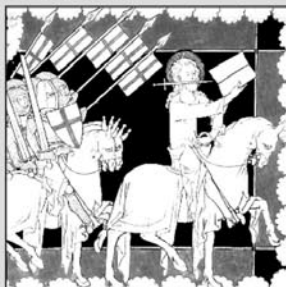
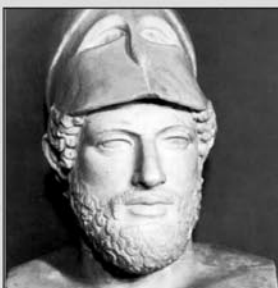
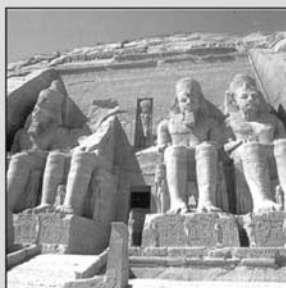

KLIÓ 2020/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:
Politikai rendszerváltás és irodalmi interakció az ókorban
II. Keresztély dán király életrajza
Az „évszázados orosz elmaradottság”

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Györkös Attila habil.
egyetemi docens, DE; Kozári Monika PhD MTA Doktori Tanács; Madarász
Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE; Reszler Gábor PhD főiskolai tanár,
NYE; Takács Levente habil. egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,

professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE

és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Bencze András PhD hallgató és I. éves ruszisztika szakos hallgató, ELTE
Gacsai Dóra PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Történelmi Intézet
Füredy Balázs PhD főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem, Székes-
fehérvár
Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Mihók Richárd oktató, Ungvári Nemzeti Egyetem, PhD hallgató, DE
Nagy Levente tanszékvezető, habil. egyetemi docens, ELTE Román-Filo-
lógiai Tanszék
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Rakita Eszter levéltáros, PhD hallgató, EKE
Schvéd Brigitta PhD hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Középkori és kora újkori doktori program
Szekeres Csilla egyetemi docens, DE Történelmi Intézet
Takács Levente habil. docens, DE Történelmi Intézet
V. Tóth László irodalomtörténész, műfordító, Trier, Németország

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger;
ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYF: Nyíreg-
yházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2020/1

TARTALOM

Ókor – középkor

Alice König – Christopher Whitton (szerk.): Politikai „rendszer- váltás” és irodalmi interakció (<i>Takács Levente</i>)	3
Morris Silver: Servitia castris – Rabszolgák a római hadseregben (<i>Gacsai Dóra</i>)	8
Alexander Demandt: Az eszményi állam. Politikaelméletek az ókorban (<i>Szekeres Csilla</i>)	11
Eva Cantarella: Szerelem Rómában (<i>Madarász Imre</i>)	17
Lars Bisgaard: Dán történelem – felsőfokon. II. Keresztély életrajza (<i>V. Tóth László</i>)	20
Volodimir Fenics: Görögkatolikusok az ungvári unió kötelékében (<i>Mihók Richárd</i>)	26
Bárány Attila – Bozzay Réka (szerk.): Állami, nemzeti és vallási reprezentáció Kelet-Közép-Európában a közép- és a kora újkorban (<i>Schvéd Brigitta Kinga</i>)	30

Újkor

Alekszej Jurjevics Golubkov: Oroszország térképekben (<i>Bencze András</i>)	36
Eagle Glassheim: A csehszlovák határvidék megtisztítása (<i>Fodor Mihályné</i>)	42
Endre Szentkirályi: A clevelandi magyarok hagyományörzési kísérletei (<i>Rakita Eszter</i>)	56
Martin Himler: A férfi, aki felpofozta Szállasit – adalékok az Amerikába kivándorolt magyarok történetéhez (<i>Peterecz Zoltán</i>)	62

Hannes Etzlstorfer, Francz Karl Ruhm: Lakomák a császárral: schönbrunni menükönyv, 1913 májusától 1914 januárjáig (Füreder Balázs)	69
--	----

Historiográfia

Irina Matei, Lucian Nastasă-Kovács: A kultúrpropaganda rejtett útjai – Forráskiadvány a berlini Román Intézetéről, 1940–1945 (<i>Nagy Levente</i>)	73
Alekszandr Kamenszkij: Az „évszázados orosz elmaradottság” problémájához (<i>Kurunczi Jenő</i>)	83

ÓKOR–KÖZÉPKOR

Politikai „rendszer váltás” és irodalmi interakció

Egy 2011-ben indult kutatási kezdeményezés, valamint az azóta eltelt időben megtartott több konferencia eredményeként született meg *Alice König* (University of St. Andrews) és *Christopher Whitton* (University of Cambridge) szerkesztésében az alábbiakban ismertetendő 2018-as kötet, amely címében ugyan irodalomtörténetet és intertextuális megközelítést sugall, mégis egy olyan történeti eseményhez kapcsolódik ezer szállal, amely a korabeli irodalmat és az irodalmi élet szereplőit is erősen érintette.

Domitianus császárt, aki a későbbi ábrázolások szerint uralkodásának utolsó éveiben zsarnokként kormányzott, Kr. u. 96. szeptember 18-án meggyilkolták. A következő szűk másfél esztendő az idős Nerva császár átmenetinek tekinthető uralkodása alatt telt el, hogy 98 elején trónra lépjen az a Traianus (ur. 98–117), aki az egyik legjobb római császárként, nagy hódítóként vonult be a rómaiak történelmi emlékezetébe. Éles és véres politikai, illetve dinasztia váltást élt meg Róma ebben a három esztendőben, amely mély nyomot hagyott az irodalmi életben is. Írók, költők, politikusok keresték a helyüket a változó viszonyok közepette, igyekezték alkalmazkodni az új helyzethez.

Ez a változás a kiindulópontja, de egyben központi témája is a kötetnek, amely a római irodalom és irodalmi kultúra egészét veszi szemügyre abban a mintegy negyven évben, amelyet három császár (Nerva, Traianus, Hadrianus) uralkodása fog át. Ebben az időszakban olyan szerzők alkottak, akiknek művei meghatározó hatással voltak a világirodalomra, s ezen belül a történetírás későbbi fejlődésére. Az epigramma mai értelemben vett műfaját megteremtő Martialis, vagy a szónoklattan egyik klasszikusa, Quintilianus e kor alkotói voltak.

A történészek számára ismertebb Suetonius, Tacitus, Plutarkhosz és a levélíró ifjabb Plinius szintén ebben az időszakban alkottak. Az ifjabb Plinius akár a kötet címében is szerepet kaphatott volna, amit maguk a szerkesztők is jeleznek egy lábjegyzetben (18. lap, 66. jz.), hiszen levelezése révén központi szerepet játszik a korabeli irodalmi élet, személyes kapcsolatok stb. megismerésében. Rögtön ide kívánczik a megjegyzés, hogy a választott korszak irodalmi szempontból sem koherens egység, s ezzel a feszültséggel maguk a szerkesztők is vívódnak – eredménytelenül – az előszóban. Valamikor a 110-es évek elejére ugyanis kihal az a generáció, amelyik aktív politikai-irodalmi szereplőként tevékenykedett Domitianus alatt. A kötetbe foglalt 18 tanulmányból talán 2-3 olyat akad, amelyik ne kapcsolódna a 96–98 közötti hatalomváltáshoz, így a kötet súlypontja erősen a címben jelzett korszak eleje felé tolódik.

Paul Roche tanulmányában (Pliny and Suetonius on Giving and Returning Imperial Power – Plinius és Suetonius a császári hatalom átadásáról és visszaadásáról) a pliniusi Panegyricust elemzi, ezen belül pedig a 97-es praetorianus felkelés leírását. Plinius szövegében olyan kifejezéseket használ, amelyek korábbi költők (Ovidius, Lucanus) munkáiból azokat a sorokat idézik az olvasó emlékezetébe, amelyek Augustusra és a katonai jelvényeknek a parthusoktól történő nevezetes visszaszerzésére utalnak. S bár Plinius igyekszik elkerülni beszédében, hogy Traianuson kívül másokat is név szerint megemlítsen, az allúziók révén a római történelem nagyjai sorába tudja beilleszteni a császárt. Az allúziók azonban ennél többrétűek: a tanulmány címébe is felvett motívum nem csupán Traianusra vonatkozik, hanem felidézi a rossz emlékű Domitianust is, aki 69-ben hasonlóan átadta, majd visszakapta a hatalmat. Plinius beállításában Nerva és Domitianus voltaképpen egyforma szerepet játszanak, ami azonban nem Nerva befeketítéséről szól, hanem arról, hogy uralkodása első időszakában Domitianus ugyanúgy elfogadható volt a szenátori körök számára, mint Nerva. És ez Plinius korai karrierjének – ami Domitianus kezdeti időszakában ívelt fel – megítélése szempontjából sem mellékes... Az utalás alapjául szolgáló mondatot Suetonius is idézi Domitia-

nusról szóló életrajzában, ami azt mutatja, hogy a rejtett értelmet már az ókorban is felismerték.

Jill Harries (Saturninus the Helmsman, Pliny and Friends. Legal and Literary Letter Collections – Saturninus a kormányos, Plinius és barátai. Jogi és irodalmi levélgyűjtemények) arra az érdekes – és sajnálatos – tényre hívja fel a figyelmet, hogy, bár Plinius több kortársának lehetett levélgyűjteménye, mégis a Pliniusé maradt csak fenn. Ilyen, már elveszett leveleket írtak Plinius jogtudós kortársai, megfogalmazva álláspontjukat egy-egy jogi kérdésben. Ezekből néhány töredék azért bekerült a justinianusi kodifikációba is, de teljes gyűjtemény nem áll rendelkezésünkre. Plinius leveleinek tizedik könyve hasonlít azonban a jogász levelek szerkesztésére (kérdés–felelet levél formában), jóllehet Plinius levelezése a jogértelmezés mellett a jogalkalmazás területét is felöleli. A jogászok leveleivel ellentétben azonban nem ezért maradt fenn, hanem, legalábbis Harries szerint, irodalmi megformáltsága, szerkesztettsége miatt.

A kötetben következő tanulmány sajátos intratextuális viszonyban áll Harries írásával, ugyanis kissé más választ ad arra a tudományban régóta folyó vitakérdésre, hogy vajon Plinius maga szerkesztette-e egybe és adta-e ki leveleit, Harries inkább az igen felé hajlik, miközben *Myles Lavan* írásában (Pliny Epistles 10 and Imperial Correspondence; The Empire of Letters – Plinius leveleinek 10. könyve és a császári levelezés. A levelek birodalma) inkább azt képviseli, hogy a levelek hasonlítanak a császári kommunikáció papyrusokon és feliratokon megőrzött egyéb dokumentumaihoz. Lavan arra hívja fel a figyelmet, hogy Plinius leveleiben, ami a császárhoz való baráti viszonyát vagy a római kormányzat idealizáló képét illeti, nincs semmi eltérő a császári levelezés egyéb példáihoz képest.

A kötetben természetesen más szerzők is szerepet kapnak, jóllehet az ifjabb Plinius a tanulmányok többségében feltűnik. *Gavin Kelly* írása (From Martial to Juvenal. Epigrams 12.18 – Martialistól Juvenalisig. Epigrammák 12.18.) például azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a címében is jelzett martialisi epigramma milyen viszonyban áll Juvenalis első szatírájával. A legtöbb kutató abból indul ki, hogy a fiatalabb költő, vagyis Juvenalis vette például Martialis költemé-

nyét. Kelly viszont amellet érvel, hogy Martialis reagált elismerőleg Juvenalis szatírájára.

A történészek érdeklődésére számot tarthat még *Emma Buckley* tanulmánya, ami a flaviusi epika és a Traianus korabeli történetírás viszonyát járja körül, vagy megemlíthető például a dinasztia váltásban eltűnő és azt túlélő irodalmi, politikai szereplőkkel foglalkozó írás *Victoria Rimmel* tollából, amelynek címe magyarul kissé nehézkesen adható vissza (I will survive (You) – Túlélek/túléllek). E helyütt azonban nincs mód még csak felsorolni sem a kötetbe felvett írásokat, így már csak az egyik szerkesztő, *Alice König* írására térnénk ki röviden, ami Martialis verseinek és Frontinus vízvezetékekről írt munkájának (De aquis) intertextuális viszonyrendszerét vizsgálja (Reading Frontinus in Martial's Epigrams – Frontinus említése Martialis epigrammaiban). Frontinus a politikai élet nagy befolyással bíró tagja, aki alighanem kulcsszerepet játszott a Domitianustól Traianusig zajló hatalomátvételi folyamatban. Néhány technikai jellegű szakmunka írása fűződik a nevéhez. Jelen tanulmány azt a két martialis helyet elemzi bővebben, ahol a költő Frontinust név szerint is megemlíti. Mindkét említés Martialis epigrammáinak 10. könyvében kerül elő, ami azért különösképpen érdekes, mert ezt a könyvet először Domitianus alatt publikálta a költő, majd átdolgozva újra kiadta Traianus uralkodásának elején. Kontinuitás, változás, túlélés a kulcsszavak, amelyekkel a szerző megragadja Martialis e költeményeit. Az egyik költemény a folyamatosságra helyezi a hangsúlyt, míg a másikban a költő és a politikus elváló útjai kerülnek elő. A költő alkotói magányba vonul vissza, míg a politikus magáévá teszi (jelen esetben műveiben is) az új korszak új jelszavait.

König tanulmánya azért sem mellőzhető e rövid bemutatóból, mert egy – a bevezetőben is említett – általános jelenségre hívja fel a figyelmet. A principátus időszakának irodalmát általában a depolitizálódás jegyében írják le, ám ez a néhány év az erős kivétel. A politikai és irodalmi eseményekre a szövegek folyamatosan reflektálnak, amihez gyakran élnek az intertextualitásban rejlő lehetőségekkel, eszköztárral. A szövegszerű áthallásokat tovább komplikálták, hogy a szerzők személyesen ismerték egymást és egymás műveit. Az

ókorban az irodalmi művek a történész munkájának – olykor jobb vagy más híján – fontos forrásai, de forrásértékük, a bennük foglalt információk felhasználhatósága szempontjából elsősorban fontos ismerni és számon tartani az irodalom működési mechanizmusait. Ezt tudatosítja az olvasóban König és Whitton kötete.

Alice König – Christopher Whitton (szerk.): Roman Literature under Nerva, Trajan and Hadrian. Literary interactions, AD 96–138. (Római irodalom Nerva, Traianus és Hadrianus uralkodása alatt. Irodalmi interakciók Kr. u. 96–138.) Cambridge University Press, 2018. xvi + 474 o.

Takács Levente

Servitia castris – Rabszolgák a római hadseregben

Morris Silvernek 2016-ban az *Ancient Society*-ben megjelent tanulmánya a rabszolgák helyzetével foglalkozik a hadseregben. Az utókorra maradt római törvények és más szövegek elég határozottan állítják, hogy e társadalmi réteg alkalmazása a római hadseregben törvénytelen volt, sőt egyenesen az ősi római szokások ellenezték a gyakorlatot. Az ókori Római Birodalom története során azonban többször előfordult, hogy rabszolgák szolgáltak hadseregben, s erre a lehetőséget az biztosította, hogy e rabszolgákat maga a római hadsereg birtokolta. A szerző célja, hogy a *servitia castris*, vagyis a tábori rabszolgák mozgásterét, szerepkörét és hovatartozását, valamint státuszát vizsgálja.

A tanulmány egyik legfontosabb eleme a rabszolgák és a hadsereg közötti jogi viszony felmérése. A szerző több rendelkezést sorakoztat fel annak igazolására, hogy a római ősi hagyomány és törvények kifejezetten ellenzik a rabszolgák hadseregben való alkalmazását. Ennek oka a szövegek szerint sem az, hogy a csoport a társadalmi hierarchia alsó, lenézett rétegéhez tartozik, hiszen számtalan rabszolgáról tudjuk, hogy magasabb gazdasági-szociális státuszba küzdhette magát, mint egy-egy római polgár.

A servi alkalmazásának elsősorban akadálya az, hogy két úrnak, dominusnak nem szolgálhattak. Ez tudniillik kizárta annak lehetőségét, hogy rabszolga katonai esküt (*sacramentum militare*) tegyen, ugyanis ez korlátozta volna a tulajdonos egyébként korlátlan hatalmát rabszolgája felett. Ez az akadály azonban eltűnik abban az esetben, ha a rabszolgák tulajdonosa maga a hadsereg, ami viszont felveti a kérdést: volt-e jogilag lehetősége a legioknak, hogy tulajdonjogot gyakoroljanak. A szerző több érvet is felsorol a *servitia castris* létezésének létjogosultságára.

A szerző tanulmányában elemezi, milyen elnevezési formái lehetnek a hadsereg tulajdonában lévő rabszolgáknak, ennek során hosszasan tárgyalja a calones (kb. tábori szolga) és a lixae (kb. markotányos) jogi helyzetét, szerepét; és a munka ezen részének konklúziójaként megállapítja, hogy míg előbbi csoportba tartozók valószínűsíthetően szabad jogállásúak, addig utóbbi, a lixae majdnem biztosan rabszolga státuszúak voltak. A következő részben az őket említő felírtos anyag vizsgálatára kerül sor. Ennek során Morris vizsgálja például a rabszolgák hadsereggel kapcsolatos munkaköreit. Jóllehet kevés felírtos anyag áll rendelkezésünkre a lixaevel kapcsolatban, az mégis megállapítható, hogy olykor betöltöttek katonai szerepet azon kívül, hogy egyébként tábori szolgálatban álltak.

A harmadik fejezet azzal foglalkozik, milyen nem harcászati feladatokat láttak el a rabszolgák a hadseregben. A tanulmány szerint foglalkozhattak kereskedéssel a katonák között, többnyire étellel, ahogy erről több ókori szerző beszámol, köztük Sallustius és Frontinus is. Morris szerint a kereskedelmi kapcsolatok létesítése és fenntartása katonai csapatok között, valamint a külvilággal a hadsereg tulajdonában lévő rabszolgák feladata lehetett, amellet, hogy piacokat, kereskedelmet ellenőriztek, közvetítő szerepet tölthettek be. Ez a szerepkör azonban nem új a rabszolgák munkakörét tekintve, ugyanis a magánemberek tulajdonában lévő servi hasonlóképpen elláthattak kereskedelmi feladatokat.

A negyedik részben a collegiumhoz tartozó „katonákat” vizsgálja a szerző, amelyre példaként a capsarii-t, vagyis a hadseregben szereplő ápolókat hozza Morris Silver. Mivel azonban a katonák nem alkothattak collegiumot, hiszen ezt törvény tiltotta, a szerző megkérdőjelezi, hogy ők valóban katonák lettek volna. A tanulmány negyedik fejezetében ezért részkonklúzióként olvashatjuk, hogy a hadsereghez tartozó capsarii csakugyan rabszolgák lehettek. Ebben az esetben ezek a hadseregben szolgáló férfiak engedélyt kaptak arra, hogy collegiumot formáljanak.

A szerző ezek után az ötödik fejezetben az Africa provinciában állomásozó, ott rendfenntartással foglalkozó Legio III Augusta rabszolgáit és felszabadított rabszolgáit veszi vizsgálat alá. Feltehetően azokat a

rabszolgákat, akiknek alapvetően pénzügyi feladataik voltak, maga a császár birtokolta, ezért felettük ő gyakorolt teljes tulajdonjogot is. A rövid fejezet célja az volt, hogy különböző források alapján bebizonyítsa a szerző, hogy a korábban vizsgált rabszolgák közül sem a *lixae*, sem a *capsarii*, sem pedig a szabadként vagy esetenként rabszolgaként emlegetett *calones* nem közvetlenül a császár tulajdonában álltak, hanem mindannyian az adott katonai egység törvényes tulajdona voltak.

A hatodik fejezetben a névadási szokásokat, valamint egyéb indikátorokat vesz szemügyre a szerző. Ebben a vizsgálat alapja, hogy sok feliratos emlék olyan katonákról számol be, akik egy névvel rendelkeztek csupán. A római névadási szokások alapján *tria nomina* vagyis három név járt egy szabad férfinak, így a római katonáknak is. A szerző kutatásainak eredményeképpen olyan esetekkel találkozunk, ahol az illetőt csupán egy névvel jelölik meg, mégis a római hadseregben szolgáltak. A Római Birodalomban a rabszolgák voltak azok, aki egyelemű névvel rendelkeztek. Morris Silver ezzel próbálja igazolni végső soron a bevezetésben felállított hipotézisét, hiszen az egynevűség tulajdonképpen az adott pillanatban fennálló rabszolgastátuszt mutatja.

A tanulmány konklúziója összefoglalja annak eredményeit. A szerző tudja, hogy pontos adatokkal sosem fogunk tudni szolgálni a rabszolgák jelenlétéről a római hadseregben, azonban néhány, legalább közvetett bizonyítékunk mégis csak van rá – legyenek azok irodalmi szövegek vagy feliratok –, hogy a római hadsereg tulajdonjogot gyakorolt bizonyos rabszolgák felett, akiknek nem elsősorban katonai feladataik voltak, hanem a hadsereg egyéb különleges igényeinek tettek eleget: például ápolók vagy kereskedők lehettek. Ezek a rabszolgák a rabok, vélhetően háborús foglyok közül kerültek ki. A szerző továbbá olyan esetekről is beszámol, ahol polgárjoggal nem rendelkezők, peregrini álltak *lixaenak*. A tartományok lakói számára ez egy megbízható munkalehetőség, sőt a társadalmi felemelkedés egyfajta lehetősége is volt, természetesen csak a felszabadulás elnyerése után.

Morris Silver, 2016. *Public Slaves in the Roman Army: An Exploratory Study* (Állami rabszolgák a római hadseregben: felderítő tanulmány). *Ancient Society*, 46. 203–240. o.

Gacsai Dóra

Alexander Demandt: Az eszményi állam. Politikaelméletek az ókorban

A neves német ókortörténész antik politikaelméleteket tárgyaló könyve immáron 4., teljesen átdolgozott és bővített kiadása annak a műnek, amely először 1992-ben jelent meg. A szerző az első kiadást – amely az 1973/74-ben tartott egyetemi előadásából nőtt ki – saját szavai szerint a klasszikusokhoz vezető utat lerövidítő bevezetésnek szánta, ezért lemondott arról, hogy – néhány esettől eltekintve – a szakirodalmat is beledolgozza a szövegbe. Ezen az alapkoncepción az igen sikeresnek bizonyult könyv negyedik kiadásában sem változtatott, ugyanakkor a szöveget teljesen átdolgozta, további forrásokkal bővítette. A mű tehát a rendelkezésre álló források alapján hoz létre az adott témákhoz többé-kevésbé egységes narratívát: az antik szerzőknek a lábjegyzetben megjelölt szövegeit fűzi fel egy nagyon gondosan tagolt gondolatmenetre. A tizenöt fejezetből álló könyv időrendben, a preszókratikus filozófusoktól egészen az utóéletig tárgyalja az antik politikai gondolkodás történetét, külön fejezetet szánva még a szofistáknak, Platón ideális államának, Arisztotelésznek, a hellénisztikus uralkodóeszménynek, az antik államutópiáknak, Rómának, Cicero államfilozófájának, a császárkori Róma-ideológiának, a Róma elleni szellemi opposíció kérdésének, a politikai tartalmú meséknek és a kereszténység államról alkotott elképzeléseinek. A jól áttekinthető, világos szerkezet, a szöveg bekezdésnyi részekre való felosztása, amely a név- és tárgymutatóval együtt lehetővé teszi az anyagban való könnyű tájékozódást és az egyes problémák gyors áttekintését, kétségtávol a könyv egyik nagy erénye.

Demandt műve igen ambíciózus vállalkozás, amely szokatlanul hosszú időszakot és nagyon sok témát ölel fel, ezért meglehetősen ter-

jedelme ellenére is valóban azt a célt szolgálja, amiért megszületett, hogy tudniillik bevezetés, útmutató legyen a görög és a római szerzőknek az állam mibenlétéről, keletkezéséről, feladatáról, irányításáról, nem utolsó sorban az eszményi államról szóló töprengéseikhez, elképzeléseikhez, nem pedig mélyreható elemzése egy-egy korszaknak vagy problémának. Éppen ezért rendkívül hasznos munka azok számára, akiket egy adott kérdés iránti érdeklődésük magától értetődően először a források felkutatására ösztönöz: a fejezetekre, azokon belül számos alfejezetre tagolt könyvben könnyen rábukkanhatnak a keresett tárgyra, melyet Demandt a releváns auktorhelyek alapján foglal össze. Mindezzel együtt a szerző olyan olvasót feltételez, aki tisztában van a források megközelítésének alapvető szabályaival, így azzal, hogy megalapozott kritika nélkül egyetlen szöveg állításai sem kezelhetők tényként. A forrásokat ugyanis számos esetben reflektálatlanul idézi, magunkra hagyva bennünket az értelmezés nehézségeivel. Példa erre a bevezetést követő második fejezetben („*A preszókratikusok politikai felvilágosodása*”) Szolón tárgyalása (II 1), amelyet azzal indít, hogy az athéni Szolón az ismert hét görög bölcs közül a legidősebb. Majd egy Plutarkhosz-szöveggel folytatja („*A hét görög bölcs lakomája*”), amely – gyaníthatóan hellénisztikus forrásból merítve – a hét bölcsnek, köztük Szolónnak a legjobb államról folytatott beszélgetése. Demandt ebből azt a részt emeli ki, amely egy-egy velős mondást ad mindegyikük szájába. Mindehhez semmilyen kommentárt nem fűz, jóllehet a szöveg csupán azok számára értelmezhető, akik tudják, hogy a bölcsök lakomája pusztán fikció, a nekik tulajdonított szavak pedig aligha a saját gondolataikat tükrözik az eszményi államról, sokkal inkább Plutarkhosz forrását. A következő néhány bekezdésben ugyanakkor hasznos összefoglalásokkal, magyarázatokkal kíséri Szolón némely költeményét (1c-e), majd meglepő módon egy anekdotával folytatja, Kroiszosz és Szolón találkozásának híres hérodotoszi történetével, amelynek a tárggyal való összefüggése mindenképpen bővebb kifejtést kívánna. Ama olvasó számára, akinek a szerző saját szavai alapján a könyvét szánta, aki tehát először találkozik az antik politikai elméletek forrásaival, zavarba ejtőek és akár félrevezetőek is lehetnek az olyan, vagy bő-

vebb kommentár nélkül hagyott, vagy szó szerint értelmezett szövegek, mint például Hérakleitosz fragmentumai (II 2). Szerencsére az esetek többségében az idézett szövegeket Demandt saját megjegyzései követik, amelyek egy-egy folyamat, történeti időszak lényegi elemeit kiemelve mutatnak rá alapvető összefüggésekre. (Példa erre a könyv elejéről a méloszi dialógushoz fűzött kommentárja (III 4a-f) vagy Periklész halotti beszédének elemzése (II 3c-t).

Rendkívül gazdag anyagot felvonultató, informatív, ugyanakkor olvasmányos, számos szempontból hasznos alpműről van szó, amely mindezzel együtt magán viseli a néhány évtizeddel korábbi szakirodalom érdeklődésének fő ismérveit. Címének megfelelően középpontjában az állam áll megannyi aspektusával,¹ és viszonylag kisebb teret kapnak azok a szövegek, amelyek az utóbbi két-három évtized kutatóinak figyelmét leginkább felkeltették, és amelyek jelenkorunk politikai gondolkodását az eltelt idő és a semmilyen tekintetben sem összevethető társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok ellenére az antikvitáshoz kapcsolják. Olyan eszméket, értékeket tematizáló szövegekről van szó, mint az igazságosság, az egyenlőség, a szabadság, és olyan alapvető kérdésekről, mint a társadalmi hierarchia, az egyéni felelősségvállalás. Demandt egyáltalán nem, vagy csupán érintőlegesen foglalkozik fontos művekkel, így például a homéroszi eposzokkal, és jóformán teljes egészében mellőzi a Kr. e. V. századi attikai dráma és színház politikai szempontú elemzését. Vitatható módon míg alig egy oldalt szán Senecára (XI 3b-d), addig hosszasan taglalja az idősebb Cato életét és pályafutását (VIII 1a-x). Aránytalanul nagy terjedelemben vizsgálja a politikai tartalmú – mindenekelőtt az Aiszóposznak tulajdonított – meséket (XIII „*Politika a mesékben*”), miközben ő maga is úgy látja, hogy az államra és a társadalomra vonatkozó kijelentéseik nem állnak össze egy elméletté, sőt, egymásnak is ellentmondanak. Nem részesítenek előnyben egyetlen államformát sem, a társadalmi viszonyok megváltozására pedig a mesékben nincs remény: szerzőjük rezignáltan veszi tudomásul, hogy az igazságosság, az egyenlőség nem több merő fikciónál.

¹ Demandt nem fogadja el a Carl Schmitt-féle felfogást, amely szerint az „állam” fogalma kizárólag a XVI. századtól kezdve alkalmazható, jóllehet elismeri, hogy az „állam”-nak megfelelő, azzal pontosan egyenértékű szó sem az ógörög, sem a latin nyelvben nem létezik.

Az alávetett helyzetben lévőket ezért türelemre inti, és a siralmas állapotok elviselésére egyetlen orvosságot kínál: a nevetést.

Az anyag szerkezetében mutatkozó némi esetlegességet bőven kompenzálják azok a fejezetek, amelyek viszont a hasonló témájú könyvekből maradnak ki többnyire. Közülük is az egyik legérdekesebb a Róma ellenségeinek politikai eszméit vizsgáló rész (XII „*A Róma elleni szellemi opposíció*”). Nincsenek közvetlen forrásaink, amelyekből láthatnánk, hogyan gondolkodtak az alávetett népek Rómáról, miként értékelték velük szemben folytatott politikáját és saját helyzetüket. Közvetett forrásaink azonban vannak, és ezek paradox módon a rómaiaktól származnak. Sallustius, Cicero, Caesar, Livius és Tacitus Róma ellenségeinek szájába adják a velük szemben elkövetett igazságtalanságokat, ráadásul olyan módon, hogy szavaik egyenesen rokonszenvet ébresztenek az olvasóban. Demandt szerint ennek az oka részben a pártatlanságra való törekvés az események bemutatásában, részben az, hogy a rómaiak által megfogalmazott önkritika rendszerint politikai célok elérésének az eszköze volt. Tipikus példa erre Catónak a rhodosziak érdekében elmondott beszéde Kr. e. 167-ben, vagy Cicero számos szónoklata, amelyekben a rómaiak kapzsiságának, az általuk elkövetett súlyos jogsértéseknek és az őket övező gyűlöletnek a hangsúlyozása érvként szolgál egy vádlott (például Verres) elítéltetéséhez vagy egy rendkívüli megbízatáshoz (Pompeiusé Kr. e. 66-ban).

Sallustius, Caesar és Tacitus történeti műveiben a Róma által frissen leigázott, lázadó vagy már romanizált népek, népcsoportok képviselői – helyzetüknek megfelelően – hasonló módon érvelnek Rómával szemben. Ez derül ki azokból az alfejezetekből, amelyekben a szerző a provinciálisok, a germánok, a görögök, a zsidók és a keresztények sérelmeit vizsgálja a fenti auktorok műveiben. A rómaiakkal szemben megfogalmazott vádak állandó eleme a hatalomvágy, a kapzsiság, a jogtalanság. Tacitus egyenesen azt mondhatja a kelta Calgacusszal, hogy a rómaiak rablók, zsákmányuk pedig az egész földkerekség. Ha az ellenség gazdag, akkor a kapzsiság, ha szegény, akkor a becsvágy hajtja őket. A birodalom nem jelent számukra mást, mint: elhurcolni, levágni, feldúlani. Ahol pusztaságot hagynak maguk

után, azt elnevezik békének. A germán Arminius vádjai lényegében ugyanezt visszhangozzák ugyancsak Tacitusnál: a rómaiakat mohóság, kegyetlenség és gög jellemzi.

A birodalom nyugati felében élő népek, beleértve a keltákat és a germánokat intellektuálisan Róma alatt álltak, ezért megalapozott szellemi ellenállás nem is várható el tőlük – írja Demandt –, ám egészen más a helyzet a birodalom keleti felében élő népekkel, a görögökkel és a zsidókkal. Állítása szerint a görögöktől indult el a Rómával szembeni filozófiai opposíció, melynek leghíresebb példái a Kr. e. 155. évi filozófusküldöttség egyik tagjának, Karneadésznek az előadásai az igazságosság mellett és ellen. A senatus reakciójaként értékelhető a filozófusok és rhétorok kiutasítása a Városból még Kr. e. 161-ben, a latin szónoklattanárok tevékenységének tiltása Kr. e. 92-ben, a császárkorban pedig Vespasianusnak és Domitianusnak a filozófusokkal szemben hozott rendeletei. Demandt meglehetősen részletesen taglalja az Antoninus Pius és Marcus Aurelius idejében élt Peregrinus Proteus Róma-ellenes tevékenységét, ami azért meglepő, mert – miként maga is leszögezi – a római hatóságok egyáltalán nem vették őt komolyan. Sőt, a Rómával szembeni görög filozófiai ellenállás létezését és a római filozófiaellenességet egészében kérdőjelezi meg az alfejezet végén álló összefoglalása (XII 4k), amely a forrásokból azt a helytálló következtetést vonja le, hogy egyrészt a görög filozófiai ellenállásra csak szórványos bizonyítékaink vannak, másrészt a rómaiak a legkevésbé sem voltak a görög filozófia, általában véve a görög kultúra ellenségei. Sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb a zsidóknak és az első keresztényeknek Rómához fűződő viszonya, amelynek egy külön alfejezetet szentel a szerző (XII 5). Összességében a Róma-ellenes eszmék sem súlyukat, sem tartalmukat tekintve nem voltak egyenértékűek a rómaiak által megfogalmazott politikai gondolatokkal, a Római Birodalomnak még elméleti alternatívája sem mutatkozott.

A könyv nagy pozitívuma, hogy nem vágja el azokat a szálakat, amelyek az antikvitás politikai gondolkodását a későbbi korokéval összekötik. Demandt sehol sem mulasztja el, hogy egy releváns gondolat – esetenként egészen a legújabb korig terjedő – utóéletére

rámutatasson, mégpedig az egész munkára jellemző tömör, lényegre törő, világos megjegyzések formájában. Ezt a szempontot olyannyira fontosnak tartja, hogy egy külön fejezetet is szentel az utóélet kérdésének. Az antik politikai gondolkodást tárgyaló más munkák ezt a feladatot rendszerint átengedik a későbbi korok szakértőinek. Demandt eljárása szokatlan, ám indokolható: az utolsó fejezetet is áttanulmányozó olvasó számára még világosabbá válik az antik politikai gondolkodás jelenünkig ható jelentősége az európai politikaelmélet történetében.

Alexander Demandt: Der Idealstaat. Die politischen Theorien der Antike. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Veimar, 2019. 488 o. ISBN 978-3-412-50011-5

Szekeres Csilla

Szerelem Rómában

Azt, hogy Róma visszafelé olvasva Ámor sokan jelképesnek találták. Az Örök Város nemcsak a történelemnek, a kultúrának, az irodalomnak, a művészeteknek, a vallásnak, de a szerelemnek is szent városa lett. *Eva Cantarella* jogtörténész, korábban milánói, jelenleg New York-i egyetemi oktató könyve, Catullust idéző címe – Adj nekem ezer csókot (Dammi mille baci) – és ugyancsak szívdobogtató alcíme – Igazi férfiak és igazi nők az antik Rómában (Veri uomini e vere donne nell’ Antica Roma) – ellenére, talán némelyeket kiábrándítóan, korántsem romantikusnak mutatja be az ókori Róma szerelmi és – még kevésbé – erotikus viszonyait. Sőt, már az első fejezet első bekezdésében tisztázza, tévedés hogy a rómaiak „romantikusok lettek volna” (11. o.). Az irodalomtörténészek régóta tudják, hogy a „romantikus”-szenvedélyes szerelmet csak jóval később, a középkorban „találták fel” a trubadúrok és főleg Petrarca. *Eva Cantarella* új kiadásban napvilágot látott műve csak részben kellemesebb témájú, mint az általunk e folyóirat 2012/2. számában ismertetett monográfiája az ókori halálbüntetésekről és kivégzésekről. Hiszen egyik alaptézise az, hogy a római társadalomban és birodalomban a lényegileg a szexualitással azonosított „szerelem” általában erőszakos, agresszív, (*ante litteram*) „szexista-macsóista” volt. A római férfi természetesnek és helyénvalónak vélte, hogy a nőkkel szemben durván rámenős, hogy női és férfi rabszolgáit szexuálisan használja és kihasználja, voltaképpen megerőszakolja, ahogyan szokás volt a gyakori háborúk során „a legyőzött ellenségek szodomizálása” is (20–22. o.), elválaszthatatlanul a nemiséggel való „dicsekvés etikájától”, a „folyamatos és mániákus öndicsőítéstől” és a szexuális önzés normájától (22–25. o.). A szabin nők elrablásának mítosza feminista

olvasatban a szexista erőszak egyik legnagyobb példája (34–36. o.). A római nők, noha évszázadok múltán szert tettek némi mozgástérre és tiszteletre mint „római polgár” fiaik nevelői (65–72., 104–105. o.), korántsem voltak egyenlőek a férfiakkal sem a hálósobában, sem a családi otthon más részein, még kevésbé azon kívül. Elég talán arra utalni, hogy a házasságtörés a feleségek részéről halálos bűnnek, míg a férjekéről bocsánatos botlásnak minősült (101–103. o.), s az abortuszt sem mint (a keresztény korban) „életellenes bűnként” büntették, hanem mint „egy férfiúi jog megsértését”, helyesebben egy előjogét (118–120. o.). A „paterfamilias”-nak ahhoz is joga volt, hogy újszülött gyermekét, ha nem tetszett neki, vagy nem akarta vállalni, „kitegye, azaz sorsára hagyja” (120–121. o.), és később is szinte rabszolgáiként bánhatott gyermekeivel, családtagjaival („padre padrone”, 56–59. o.).

A legalizált nemi erőszakhoz és a tömeges gyermekgyilkossághoz képest a mai olvasót már meg sem botránkoztatja – jóllehet a hagyományos-retorikus Róma-képbe igencsak kevésbé illik bele –, hogy a rómaiak úgyszólván egyenértékűnek és egyformán természetesnek találták a heteroszexuális és a férfiak közti homoszexuális kapcsolatokat (a nők egymás közti szerelmét viszont, újfent az egyenlőtlenség jegyében, „valóságos szörnyűségnek tekintették”, 82. o.). A latin irodalom rajongói közül bizonyára többeket meglep, hogy Catullus, Lucretius, Horatius, Ovidius, Martialis „és még sokan mások” a fiúszerelmet dicsőítették, gyakran saját homoerotikus élményeiket, kalandjaikat, szerelmeiket is megörökítették (15–17., 27., 82–100.). Ovidius esetében Cantarella szükségét érzi külön hangsúlyozni, hogy „ő más volt, jobban szerette a nőket, mint a férfiakat” (94. o.). Ámde „mássága” végzetesnek bizonyult számára: a római költészetben korántsem kirívó erotikus versei is hozzájárultak Augustus általi száműzetéséhez (130–131. o.). Iuvenalis azon gúnyolódott, hogy a férfitárskor hovatovább már össze is akarnak házasodni (135. o.). S még mondja valaki, hogy van új a nap alatt! Vagy hogy „ilyesmi bezzeg a klasszikus múltban nem jutott volna eszébe az embereknek”! Csak bele kell nézni a múlt Thomas Mann emlegette „mélyseges mély kútjába”, hogy kigyógyuljunk az efféle naiv hiedelmekből.

Meghökkenítő versidézeteket kapunk a szigorú moralista Cato által is elfogadott, „törvényes” női és férfi prostituáltak obszcén pompeji „reklám”-felirataiból. A tiszteletre méltó, elegáns latin nyelven elképesztő malacságok röffennek.

Hát a „virtus romana” tündökletes, évezredekén át magasztalt „ősi dicsőségéből” semmi sem marad? Valami azért igen. Eva Cantarella bemutat, újraolvas néhányat annak példáiból is: Aeneas és Dido tragikus szerelmét Vergilius eposzából, a klasszikus antik irodalom talán „legromantikusabb” *love story*-ját (149–152. o.); Kleopátra „nagy, szenvedélyes kalandját” Caesarral és végzetes szerelmét Antoniuszal (166–170. o.); „a nők által ellenállhatatlannak talált Caesar” egy másik szerelmét, Serviliával való „több mint tíz évig tartó viszonyát”, amelyből – bár a történettudomány mai álláspontja szerint igen kicsi a valószínűsége – megszületett az az ember, akinek szerepe Március Idusán a leginkább megrázta a dictatort („Te is, fiam?”): Brutus (171–173. o.), a „Második Brutus”, ahogy Alfieri nevezte a zsarnok és a zsarnokölő apa-fiú kapcsolatát a legmegrázóbban színre vivő tragédiájában; a keresztény vértanú Perpetuáét, akit a karthágói arénában vetettek „ad bestias”, a vadállatok elé (185–187. o.) – de az övé már egy egészen másféle „amor” volt.

Eva Cantarella: *Dammi mille baci. Veri uomini e vere donne nell’Antica Roma* (Adj nekem ezer csókot. Igazi férfiak és igazi nők az antik Rómában), Feltrinelli, Milano, 2017, 188 o.

Madarász Imre

Dán történelem – felsőfokon

II. Keresztély (élt: 1481–1559, uralkodott: 1513–1523) a dán történelem kivételesen ambiciózus, de kivételesen drámai sorsú alakja is: a hírhedt „stockholmi vérfürdő” elrendelője, aki élete utolsó huszonhét évét várfogságban töltötte. Vasakarattal központi hatalomra és az északi országok egységére törő, komoly európai tekintéllyel rendelkező politikus, de kiismerhetetlenül rejtélyes, szélsőségesen ellentmondásos jellem, aki ma hazájában (talán éppen ezért) a legismertebb király. A neves dán napilap, a *Politikens* 1999-ben felmérést készített arról, hogy melyik a XX. század legjobb dán regénye; ezt a címet az olvasók Johannes V. Jensen Nobel-díjas író Kongens Fald című könyvének adták. (Magyarul: A király bukása, Kráter kiadó, 2013.) A könyv 1900-ban született, így különösen érdekes ez a döntés, amelynek okát – bizvást állíthatjuk, hogy főként – a címszereplő II. Keresztély király izgalmas személyiségében kereshetjük. Ennek fényében igencsak meglepő, hogy Dániában 1800 óta nem írtak róla önálló monográfiát! Ezt a meghökkentő hiányt pótolja, és nem is akárhogy, *Lars Bisgaard* tavaly megjelent nagyszabású, függelékek nélkül is kerekén négyszáz oldalas műve, amelynek címe nemes egyszerűséggel: Christian 2. – En biografi (II. Keresztély életrajza, Gads Forlag, 2019.)

Lars Bisgaard az odensei központú, de az országban összesen hét kampuszt fenntartó Dél-dániai Egyetem (*Syddansk Universitet*) lektora, szakterülete a késő középkori és reneszánszkori dán történelem, azaz éppen II. Keresztély kora. Ennek köszönhetően a király életútjának a legapróbb részleteit is taglaló ismertetése a kor gazdasági, társadalmi, vallási és politikai viszonyainak és törekvéseinek széles ívű áttekintésébe ágyazódik. E tabló alapossága és tudományos meg-

alapozottsága azonban a pazar kiállítású, színes képekkel és illusztrációkkal bőségesen díszített könyvnek csupán az egyik fő érdeme. A másik az elemző- és kutatómunka. A *Szakirodalom* cím alatt felsorolt könyvek és tanulmányok száma meghaladja a háromszázat (423–436. o.), de még érdekesebbek a *Jegyzetek* (408–422. o.), amelyek fejezetenkénti bontásban hivatkoznak a törzsszöveg egyes állításainak még nem publikált, de dokumentálható eredeti forrásaira. Ehhez Bisgaard imponálón gazdag levéltári anyagot, mindenekelőtt valóban az érintett szereplők között váltott leveleket használt és dolgozott fel, amivel a hitelesség szavatolásán is túlmenően élővé-elevenné tette a régmúlt idők szereplőit és eseményeit. Hozzátehetjük, a szerző emellett kitűnő tollú mesélő is.

A könyv egy rövid prologus és egy ugyancsak rövid epilógus közé foglalt tizenhat, többé-kevésbé azonos terjedelmű (huszonöt-harminc oldalas) fejezetből áll. Ezek nincsenek ugyan külön részekbe szervezve, de lehetnének. Ha így lenne, akkor kevésbé szimmetrikus elosztású hármas egységet kapnánk. Az első ilyen logikai egység a király gyermek- és ifjúkora volna, a korabeli helyzetkép felvázolásával a háttérben (6–65. o.). Ezt követik a felnőttkort meghatározó események, amelyeknek a negyedik és a tizenkettedik fejezet adhat bizonyos keretet; az előbbi Keresztély apjának, János királynak Svédországgal kialakult konfliktusát mutatja be (1501–02), az utóbbi pedig az 1520 „sötét novemberében” bekövetkezett tragikus eseményeket. E két mozgalmas fejezet közé ékelődnek a természetesen szárazabb, de a kor és a királyi életpálya megértéséhez ugyancsak nélkülözhetetlen vonatkozások, szövevényes szövetségi és bonyolult családi viszonyok, házasságok és más meghatározó személyes (szerelmi és egyéb) kapcsolatok (66–287. o.). Végezetül pedig, J. V. Jensen könyvcímét kölcsönvéve, „a király bukásának” eseménytörténetét, okait és következményeit feltáró önálló fejezeteket olvashatjuk (288–400. o.).

A mű a királyról írt korábbi életrajzok számbavételével indul. Túl azon, hogy ez a téma megkerülhetetlen, mivel a király iránti érdeklődés mindig nagy volt, és különböző korokban, más-más ideológiai megközelítésben születtek róla jelentős művek, ez módot ad a szerzőnek arra is, hogy *in medias res* mindjárt a legkézenfekvőbb kérdéssel,

a király ellentmondásos személyiségével foglalkozzon. Az első fejezet (*En europæisk fyrste*, Egy európai herceg) egyik alfejezetének címe: A lehetetlen életrajz (Den umulige biografi), és ezzel korántsem csupán önnön vállalkozására utal a szerző. Sem a XVI. századi kortárs vagy csaknem kortárs elemzők, sem pedig a későbbi nagy dán történészek (köztük a három északi országról az 1860-as években ötkötetes munkát író *C. F. Allen* vagy az ugyanebben a korban élő még jelentősebb *Caspar Paludan-Müller*) sem tudták kivonni magukat az „európai herceg” kiszámíthatatlan, indulatos természetének hatása alól, ami miatt Svédországban már kortársai a „Kristian Tyrann” (Zsarnok Keresztély) gúnynevet aggatták rá. Korán kialakult tehát a dilemma, és bár a történészek hol erre, hol arra billentik a mérleg nyelvét, azóta sincsen rá meggyőző válasz: racionális, komoly államférfi volt-e II. Keresztély, avagy végletes és végzetes szeszélyessége (legalábbis olykor) egyenesen beszámíthatatlan öröklött tette?

A könyv ezután helyzetképet ad a korabeli Európa egy leendő dán király szempontjából fontos erőviszonyairól. E képben ő maga sem akármilyen háttérrel rendelkezik. Szűkebb családjában csak a dédapai ágon vannak dán királyok, skót királyok, bajor, szász és brandenburgi hercegnők, szász választófejedelmek. Őt magát is fontos európai uralkodónak nevelik, egész gyermekora erre való készülés. Sokatmondó érdekesség, hogy Rotterdami Erasmus az *Institutio principis Christiani* című művével (Magyarul: A keresztény fejedelem neveltetése, Akadémiai Kiadó, 1992) eredetileg kifejezetten II. Keresztély tanításához is hozzá kívánt járulni. A könyv azonban nem hathatott rá, mert a tervezettnél jóval később készült el, nyomtatásban pedig a sors durva fintoraként pontosan ugyanabban az évben jelent meg (1532), amikor a királyt ellenségei elfogták és a sønderborgi várba zárták.

A fent említett dilemma megoldásához a fiataalkori évekkal foglalkozó és az azokat követő fejezetek sem visznek közelebb. A király felnőtté válásakor, a nagypolitikában való megjelenésekor történik ugyan egy epizód, amely felfogható a vak szenvedély fűtötte pusztító önfejlés első jelének, de akár ellenkezőképpen is értelmezhető, a nagy uralkodókra jellemző határozott önállóság megnyilvánulása-

nak. Miután trónra lépett (1513), fiatal kora ellenére sikerült tető alá hozni számára egy sokat ígérő házasságot (Habsburg Izabellával, I. Miksa német császár unokájával), a frigy előnyei azonban kútba estek, mert Keresztély nem volt hajlandó szakítani szeretőjével, Dyvekével. E történettel, valamint a szerető nem sokkal későbbi gyanús halálával, továbbá az azt követő jogszerűtlen kivégzéssel egyébként egy egész fejezet foglalkozik (168–192. o.), amelynek címe jellemzően: *Nordens Nero* (Észak Nérója). A következő: a királynő hozományát visszatartották, pedig a királynak nagy szüksége volt a pénzre, Svédországot arra erővel rákényszeríteni, hogy visszatérjen a Kalmári Unióba. II. Keresztély ugyanis a hatalomra lépésekor dán és norvég király, de a svéd trónnak csupán várományosa. A kilencedik fejezet (*Kunsten at skaffe penge*, A pénz felhajtásának művésze, 192–218. o.) a királyt viszont a másik oldaláról, az eszközeivel élni tudó, észszerűen cselekvő, következetes vezetőként mutatja. A hazai termékek kereskedelmének támogatásával (a Hanza-városok rovására) és a hitelezők pénzének háborús célokra történő igénybe vételével tulajdonképpen apja, János király politikáját folytatta, de sokkal hatékonyabban. Szövetkezett a Fuggerekkel, és Koppenhágát európai szintű, virágzó kereskedővárossá fejlesztette. És itt már az események, intrikák, konfliktusok kellős közepében vagyunk (218–241. o.). Svédország évtizedeken át hol diplomáciailag, hol nyíltan ellenállt a fennhatóságra irányuló dán törekvéseknek. János király is, és maga II. Keresztély is jóformán egész uralkodása alatt háborúzott Svédországgal. A dán király minden erejével az ellenállás végleges megtörésére s ezáltal a három északi ország egységének megteremtésére törekedett, és az abszolút királyi hatalom megszilárdításának keretében a korabelinél jóval korszerűbb társadalmi-gazdasági modellt képzelt el és készült kialakítani, amelyben (többek között) a parasztságnak nagyobb önállóságot és a svéd nemességnek kevesebb előjogot szánt. Nem csoda, hogy szép számmal akadtak ellenségei. A legádázabbak Sten Sture vezetésével elfogták a dán érseket Uppsalában, és a király ellen összpontosították erőiket (242–246. o.). Hároméves háború következett, amelyet Keresztély nyert meg. 1520 februárjában a döntő csatában, a svédországi Mälaren-tó jegén maga

Sten Sture is életét vesztette. Ezzel – úgy látszott – elhárult minden akadály a király nagyra törő terveinek megvalósítása elől. Nem így történt. A stockholmi vérfürdővel a 12. fejezet foglalkozik (*Kaetter-processer uden pave*, Eretnekpercek pápa nélkül, 265–286. o.). Győzelme után II. Keresztély végre Svédország királyává koronáztathatta magát, amit nagyszabású ünnepség követett. Erre érkeztek a svéd katolikus egyház, a nagypolgárság és az arisztokrácia legjelesebb tagjai, de a kiszabadított uppsalai érsek váratlanul előadott vádjai (összeesküvés, felségárulás) alapján sokukat letartóztatták. Rövid eljárás után a király (állítólag elvakult dühében) az összes vádlottat halálra ítélte. Máris megkezdődtek és másnap is tartottak a kivégzések, a hóhér 82 embert fejezett le.

Keresztély ezután három évig svéd király lehetett. Azután azonban nemcsak az ő királysága, hanem a Kalmári Unió is véget ért; Svédország elindult a függetlenség útján, Dánia a hanyatlásén, a király sorsa pedig lassanként beteljesedett (288–342. o.). Alighanem a szörnyű tett következményeként is, de más, prózaibb okok miatt is. Elfogyott a pénze, ez népszerűtlen intézkedésekre sarkallta, adókat vetett ki, vámokat emelt. Mentő próbálkozásai sorra kudarcot vallottak, hiába utazott Németalföldre is, felesége hozományának kiadását nem sikerült elérnie annak bátyjánál, V. Károly hajthatatlan maradt. Svédországban is újabb lázadások törtek ki, végül a dán (jütlandi) nemesség is felmondta hűségesküjét, s Keresztély nagybátyját, Frigyst hívta a trónra Schleswig-Holsteinből. A hullámok összecsaptak a király feje felett. Ekkor, 1523-ban történt az a híres eset, amikor egyetlen éjszaka tucatszor hajózott ide-oda a Kis-Bælt tengerszoroson, mert nem tudta eldönteni, vállalja-e a harcot vagy meneküljön. Mivel a hajnal a túlparton érte, elhagyta az országot. Az életrajz utolsó előtti fejezetének tárgya: a külföldön töltött évek és elfogatása (344–375. o.). Még egy kísérletet tett, hogy visszaszerezze koronáját. Nehezen toborzott serege azonban egy tengeri viharban elveszett. Ő Norvégiában kötött ki, ahol hódolattal fogadták, de nem sokáig lehetett biztonságban, mert hamarosan megjelentek a dán és a velük szövetséges lübecki hajók. A szabad távozás reményében (és ígéretével) megadta magát, de innen már csak a várbörtönbe mehetett.

Az utolsó fejezet (Myte og virkelighed, Mítosz és valóság, 376–400.o.) visszakanyarodik az első fejezet kérdésfeltevéséhez, ezúttal már az elmondottak, az egész életút fényében. A mítosz: a király az indulatainak és szenvedélyeinek parancsolni nem tudó zsarnok volt. A valóság: egy királynak született, és valóban uralkodói kvalitásokkal bíró, maradandót is alkotó, de súlyos tévedéseket is elkövető, tragikus sorsú ember volt. A kegyetlen döntések a korban nem voltak egyedülállók. Machiavelli II. Keresztély trónra lépésének évében (!) 1513-ban írta az *Il Principe* című művét (legfrissebb kiadása magyarul: A fejedelem, ford. Lutter Éva, Budapest, Helikon, 2015.), amely bizonnyal jobban tükrözte a korszellemet és a politika igazi természetét, hiszen jóval nagyobb hatást gyakorolt a kortársakra és az utókorra, mint Erasmus fent említett, etikai megalapozottságú könyve. Mi tehát az igazság? A szerző szerint ma a király külföldi megítélői inkább az előbbi, a dánok pedig (így ő maga is) az utóbbi vélemény felé hajlanak. Akár így, akár úgy, az nem lehet vitás, hogy a király a saját korának egyik meghatározó alakja volt, akinek tettei a jövő alakulását is jelentősen befolyásolták. És a vér szerinti utódok? (404–407. o.) A királynő két lánygyermeket szült neki. Idősebb lányának nem volt gyermeke, de fiatalabb lányának, Krisztinának leszármazottjai között (hét generációra kitekintve) bőven találunk befolyásos, sőt, koronás főket: bajor hercegeket, toszkán nagyhercegeket, francia királyokat, spanyol királyokat, német választófejedelmeket, német-római császárokat, sőt – Mária Terézia személyében – még német-római császárnőt is...

II. Keresztély valószínűleg nem olvashatta, így nem is okulhatott Erasmusnak a jó fejedelemről írt munkájából. De leveleket váltott és személyesen is találkozott a humanistával. Az egyik beszélgetésük során Lutherre és a wormszi zsinaton történetekre esett a szó (312. o.). Erasmus kifejtette, hogy Luther fellépését túlságosan gorombának és elhamarkodottnak tartja. A királyi válasz így hangzott: „Egyáltalán nem így van. Enyhe szerekkel az ember semmire sem megy. Azok a gyógymódok a legjobbak és a leghatásosabbak, amelyek megrázzák az egész testet.”

Lars Bisgaard: Christian 2. – En biografi (II. Keresztély életrajza), Gads Forlag, Koppenhága, 2019. 447. o.

V. Tóth László

Görögkatolikusok az ungvári unió kötelékében

A Szovjetunió felbomlását követően a volt tagköztársaságokban felerősödött az addig nagymértékben üldözött vallási élet. Ezen állítás Ukrajnára és a hozzá tartozó Kárpátalja lakosságára is érvényes. Ebben az időben Ukrajnában a pravoszláv keresztény hit dominál, ám az egyház nem egységes: Ukrán Pravoszláv Egyház, Ukrán Pravoszláv Egyház Moszkvai Patriarchátus, Ukrán Autokefál Pravoszláv Egyház stb. A kívülálló szemében ezt a nagy szétagoltságot tovább fokozza, ha figyelembe vesszük, hogy a pravoszláv egyházon kívül, még a görögkatolikus egyház is jelen van a térségben, amely csupán abban különbözik az említett egyháztól, hogy pápai fennhatóság alá tartozik. De az Ukrán Görögkatolikus Egyház fennhatósága nem terjed ki Kárpátalja területére, ahol a független Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye működik.¹ Ezen sokszínűség Ukrajna történeti elrendezéséből ered, és a mai politika előszeretettel használja fel a vallási kérdéseket saját hasznára.

A fentebb felsorolt egyházi sokszínűség miatt, az egyháztörténeti kutatások az elmúlt 20–25 évben megszorodtak. A kárpátaljai egyháztörténeti kutatás egyik fontos állomása volt, hogy 2010-ben megalakult a „Logos” egyháztörténeti kutatóközpont, aminek munkatársai már számos újdonsággal szolgáltak a témával kapcsolatban. A központ vezetője Volodimir Fenics,² aki a görögkatolikus egyház történetének kárpátaljai szakértője.³

1 A Munkácsi Görögkatolikus Egyház 1949–1989 között be volt tiltva.

2 Fenics Volodimir, a történelemtudományok kandidátusa, Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem Karának egykori dékánja, a „Logos” egyháztörténeti kutatóközpont vezetője.

3 Фенич, Владимир. Грушевський і Мукачевський монастирські центри релігійної життя русинів і валахів у східній частині Угорського королівства в період до початку Реформації / В. Фенич. – Ужгород : Издво Валерія Падяка, 2018. – 196 с. Кічера Віктор, Фенич Володимир, Штерр Діана. →

A Görögkatolikusok az ungvári unió jegyében című, legújabb munkája, mely 2019-ben látott napvilágot, összefoglalja a történész már eddig megjelent munkáit, és egy új szemszögből világítja meg azt a történelmi folyamatot, melynek eredményeként 1646-ban létrejött az ungvári unió. A könyv néhány oldalának elolvasása után kiderül, hogy a szerző nemcsak vallástörténettel kíván foglalkozni, de hangsúlyt fektet a ruszinság kérdésére is. A könyv hat fejezetből áll, melyek kisebb alfejezetekre oszlanak. A monográfia szakembereknek készült, a laikus olvasóknak nem ajánlott, mivel rengeteg adatot tartalmaz, melyek értelmezéséhez történelmi jártassággal kell rendelkezni.

Az első fejezetben a témával kapcsolatos historiográfiát tekinti át a szerző, nagyon alapos módon, illetve 13 legendát/sztereotípiát válaszol meg az előzőekben elemzett történelmi munkákkal. Ezen legendák/sztereotípiák között olyanok szerepelnek, mint például, hogy a helyi (Kárpátalja területén élő) lakosságot 860-ban Cirill és Metód keresztelt meg. Továbbá, hogy a Munkácson található Szent Miklós kolostort 1360-ban alapítja Korjatovics Tódor, vagy hogy a ruszinokat a magyarok teljes egészében el akarták volna magyarosítani, akár erőszak árán is. Ez a rész alapvetően előrevetíti, hogy a könyv első-sorban milyen témaköröket és problémákat kíván érinteni, és mely vitás kérdések megválaszolására törekszik.

A szerző a könyv elején kitér egy Ukrajnában elvett érintett kérdésre, mégpedig Kárpátalja elnevezésére. 1946-tól a terület hivatalos neve Zakarpattja, vagyis Kárpátontúl. A név az orosz-ukrán kommunisták kitalációja, az eredeti megnevezésnek pedig a Podkarpatske Ruszt tekinti.⁴ Továbbá a ruszin és a kárpátruszin megnevezéseket használja, az utóbbit leginkább akkor, amikor a mai Kárpátalja területén élőkre gondol. Szóvá is teszi, hogy Ukrajnában még mindig vitatott a ruszinok kérdése, miközben a szomszédos országokban vagy az USA-ban és Kanadában külön népcsoportként ismerik el őket.

A második fejezet tárgyát képezi a körtvélyesi Szent Mihály arkangyal monostor, mint az első bizánci rítusú monostor, ami a mai Kárpátalja területén működött. A monostor joghatóságáról rendelke-

Габсбурзька церква: Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771–1918/В. Кічера, В. Фенич, Д. Штерр. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. – 168 с.

4 A két világháború közti időszakban ez volt a hivatalos megnevezése Kárpátaljának.

ző okirat 1391-ből való,⁵ ám annak szövege azt sugallja, hogy az alapítás dátuma korábbi időre datálható. Az eredeti dokumentum görög nyelvű, melyet II. Ulászló király 1494-ben latinul ismét kiad. A monostor alapításának idejét nehéz meghatározni, valamikor 1370 és 1391 közé tehető. A kutatást tovább nehezíti, hogy a XIV. században a körtvélyesi Szent Mihály arkangyal egyházáról is szólnak a dokumentumok, ami Szatmár vármegyében helyezkedett el, de sok esetben igen nehéz meghatározni, hogy az okiratok melyiket is említik.⁶ A fejezetben a szerző részletesen foglalkozik az egykori máramarosi ispán, Szász vajdával és leszármazottjaival. Indokolatlan részletességgel mutatja be a család történetét, ezáltal nehezítve a monostor történetével kapcsolatos fonal követését.

A harmadik fejezetben a Munkácsi Szent Mihály monostorral kapcsolatban kialakult legendák valóságalapjával foglalkozik Volodimír Fenics. A kérdést több szemszögből is megközelíti, bemutatván a ruszin, az ukrán és a magyar történetírás nézőpontjai alapján, melyek valljuk be, nagymértékben eltérő képet mutatnak. A legelső kérdéskör, amit megvizsgál, a monostor alapításáról szóló dokumentum. Az alapítás Korjatovics Tódorhoz nevéhez köthető, akivel kapcsolatban rengeteg téves információ látott napvilágot. Az első az, hogy a Korjatovics eredetileg Keriatovics, és ez is csak a XVI. század végén jelenik meg, addig az okiratok csak Tódor vagy Teodor megnevezéseket használtak. A leírtak alapján, 1597-re datálható az első okirat, mely az alapítást Keriatovics nevéhez köti, s 1360-at nevezi meg az alakulás dátumaként. Később mindenki ezt az „átíratot” vette alapul. A következő legenda, mely Keriatovicshoz kötődik, hogy 40 ezer szlávval érkezett meg Munkácsra, és itt hercegi címet viselve birtokolja a várat. Mint a szerző megjegyzi, nem volt ő sem herceg, sem fejedelem, ez a legenda csupán Bazilovitch kanonok túlbuzgóságának eredménye 1799-ben. Érdekes azon történészi vélekedés is, mely szerint Lajos vagy Zsigmond királytól kapta birtokként Munkácsot Keriatovics. Megállapíthatjuk, hogy az adományozással kapcsolatos időpontot 1355 és 1400 közötti időszakra lehet tenni. Fenics véleménye szerint a valós dátum 1388.

5 Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget, 1900. – 62. sz.

6 Például: Anjou-kori Oklevéltár. XXVIII. 1344. 672. sz.

A negyedik fejezetben ismét egy historiográfiai elemzést olvashatunk, ami leginkább az 1646-os ungvári Unióval kapcsolatos, és a ruszin görögkatolikus történetírással a csehszlovák periódusban. Az ezt követő fejezet maga az unió megkötésével és a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség kialakításával foglalkozik, valamint kitér Bacsinszkij András püspök személyére, aki az egyházmegye első püspöke volt. Az utolsó fejezet a Kárpát-medencei és a tengerentúli görögkatolikus püspökségekkel foglalkozik, illetve azzal, hogy a XX. század folyamán milyen változásokon mentek keresztül.

A könyv kiválóan összefoglalja a középkori bizánci rítusú egyház megjelenését és terjedését, majd azt folyamatot, ami az 1646-os unióhoz csatolását, és a püspökség létrehozását eredményezte. Rendkívül aprólékosan feldolgozza a rendelkezésére álló magyar, ukrán, szlovák, orosz nyelvű szakirodalom-bázist. Persze egy-két jelentősebb munkát, véleményem szerint, célszerű lett volna még bemutatni⁷, de ez nem von le a munka érdemeiből. Amit hiányolok a könyvből, hogy a historiográfiai elemzéshez hasonló forrásbázis kutatással nem találkozok, pedig jó lenne megtudni, hogy mely levéltárak azok, ahol a témával kapcsolatban megtalálhatóak okiratok. Továbbá, kevés azon források száma, melyeket a Beregszászi Állami Levéltárból nyomon lehet követni, de az is elképzelhető, hogy a szerző már azokat felhasználta, s bemutatta más munkáiban, hiszen több esetben is utal arra, mind hivatkozások, mind említés szintjén, hogy e témával kapcsolatban több tudományos tanulmánya is napvilágot látott.

A munka hiánypótló anyag a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség történetével kapcsolatban, s a témával foglalkozó kutatók számára újszerű és hasznos információkkal szolgál.

Фенич, Володимир Іванович: „Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії (Volodimir Fenics: Görögkatolikusok az ungvári unió kötelékében) / В. І. Фенич ; Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород. нац. ун-т», Наук.-дослід. центр іст.-реліг. студій «Логос». – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2019. – р. 248.

Mihók Richárd

7 Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei - Sylvester-Nyomda RT., Budapest, 1943.; Bendász István: Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből – Ungvár, 1999.; Gulyás László Szabolcs: Városfejlődés a középkori Máramarosban – Erdélyi Tudományos Füzetek, Kolozsvár, 2015.

Állami, nemzeti és vallási reprezentáció Kelet-Közép-Európában a középkor- és a kora újkorban

Hogyan jelent meg Magyarország a középkori francia, angol vagy éppen szerb forrásokban? Milyen vonatkozásai voltak magyar szempontból a Német Lovagrend működésének a XIII. század elején? Mit írt Campeggio bíboros, pápai legátus Wolsey bíborosnak Magyarországról 1525-ben? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre ad választ az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport *The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe* („Államok, nemzetek és vallások megjelenítése a középkori és kora újkori Kelet-Közép-Európában”) című, 2018 júniusában megjelent tanulmánykötete. A Bárány Attila és Bozzay Réka által szerkesztett könyv a kutatócsoport 2016. október 6. és 7. között Debrecenben megrendezett nemzetközi konferenciájának (*The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe – Das Bild der Staaten, Nationen und Religionen in Mittel- und Ostmitteleuropa in Mittelalter und der frühen Neuzeit*) válogatott tanulmányait tartalmazó kötete.

A tanulmánykötet szorosan kapcsolódik a kutatócsoport célkitűzéséhez, amelynek központi eleme a középkori Magyarország európai politikai szerepének, dinasztikus kapcsolatainak, illetve diplomáciai kapcsolatrendszerének vizsgálata, továbbá ehhez kapcsolódóan magyar vonatkozású francia, angol, spanyol, német-osztrák és olasz írott és képi források feltárása a levél- és kéziratári alap kutatások során. A kutatócsoport több műhely kutatóját öleli fel a Debreceni Egyetemről és a Pécsi Tudományegyetemről, és további külső munkatársakkal is együtt dolgozik kutatási projektjei során. 2014 óta a *Memoria Hungariae*, illetve a *Fontes Memoriae Hungariae* című so-

rozatok keretében számos – magyar, angol, német és francia nyelvű – tanulmánykötet és forráskiadvány jelent meg a kutatócsoport saját kiadásában és gondozásában. A *The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe* című tanulmánykötet a *Memoria Hungariae* sorozat ötödik köteteként jelent meg 2018-ban, és az említett nemzetközi konferencia szekcióelőadásainak válogatott értekezéseit tartalmazza.

A kötet összesen 13, igen változó tematikájú angol, német és francia nyelvű tanulmányt tartalmaz, amelyek a politikai, diplomáciai, etnikai, felekezeti és gazdasági viszonyokat, illetve a külföldiekkel kapcsolatos kortárs érzelmeket, az 'idegen' jelenségével kapcsolatban megfogalmazott véleményeket széles, interkulturális európai kontextusban vizsgálják a XIV. század elejétől egészen a XVIII. századig. A tanulmánykötet közép-kelet-európai viszonylatban igyekszik feltárni az (egy)másról alkotott véleményeket, a külföldiekkel való találkozás élményét, továbbá a *natio*, a *regnum* és a *religio* fogalmáról alkotott kortárs nézeteket. A tanulmányokat Bárány Attila rövid előszava vezeti be, illetve fogja össze.

Az alapvetően időrendi szempontok szerint rendezett tanulmányok legtöbbje krónikák narratív elemzésével foglalkozik. *Libor Jan* (Masaryk Egyetem, Brno) például egy 1305 és 1338 között született cseh krónika, a königszaali (mai Zbraslav, Prága egyik kerülete) ciszterci monostorban készült *Chronicon Aulae Regiae* monarchiaképét elemzi (*Darstellung der Monarchie in der Königszaaler Chronik*, 49–57). A tübingeni Ottó és zittai Péter által írt latin nyelvű mű – amely összesen 185 nagy fólióból áll – a XIII. század közepétől 1338-ig tárgyalja a történelmi eseményeket. *Adrien Quéret-Podesta* (Petőfi Sándor Gimnázium, Aszód) egy középkori észak-francia történetíró, Jehan Cabaret d'Orville 1429. évi *Chronique du bon duc Loys de Bourbon* című művének közép-kelet-európai vonatkozásait mutatja be (*East Central Europe in the Chronique du bon duc Loys de Bourbon*, 58–65.). A középfraancia nyelven íródott krónika I. Károly, Bourbon hercegének (1401–1456) megrendelésére készült, és a herceg katonai vállalkozásait mutatja be. A katonai expedíciók nem csak Franciaország területére korlátozódtak; a herceg járt Flandri-

ában, Angliában, a Szentföldön és Spanyolországban is, továbbá olyan távoli régióknak számító térségekbe is eljutott, mint Észak-Afrika, vagy Közép-Kelet-Európa. A tanulmány fő része az utóbbit elemezve a krónika Csehországról (*Bohemia*) és a Német (*Teuton*) Lovagrend porosz és livóniai területeiről alkotott képéről értekezik, illetve a szerző kitér a későbbi Litvánia területéről írottakra is, amelyet a krónika *Letho*, *Leto*, *Lette* és *Lectonen* formában említ.

Seláf Levente (ELTE BTK) tanulmánya szintén francia vonatkozású; a szerző Jean Froissart (1337 k.–1404 k.) francia történétíró krónikáinak (*Chroniques de France et d'Angleterre* és *Melyador*) Magyarországra és a Balkánra vonatkozó részeit elemzi (*La Hongrie et les Balkans dans l'œuvre de Jean Froissart*, 66–79.). A gazdagon díszített *Chroniques* negyedik könyve többek között például behatóan foglalkozik az 1396. évi nikápolyi csatával is. *Boris Stojkovski* (Újvidéki Egyetem) bevezető jellegű tanulmánya szintén a balkáni tematikához kapcsolódik, a szerző azonban nem krónikák, hanem középkori szerb hagiográfiai és más narratív források, például évkönyvek (*Annales*) elemzésével mutatja be, hogyan vélekedtek a fontosabb középkori szerb forrásokban Magyarország szerepéről, illetve magukról a magyarokról (*Images of Hungary and the Hungarians in Serbian medieval sources. An introductory study*, 26–48.).

A már szóba került Német Lovagrend történetéhez kapcsolódik a kötet első két tanulmánya. A lovagrend első európai vállalkozása Magyarországon kezdődött 1211-ben, amikor a Szentföldről kivonuló lovagok egy részét II. András magyar király (1205–1235) behívta az országba, és letelepítette őket az erdélyi Barcaságba (Borzaság). Erdélyt rendszeresen kun támadások érték a korszakban, a Német Lovagrend fő feladata a kunok támadásainak visszaverése volt. *Pósán László* (DE BTK – MTA) a lovagrend II. Andrásához köthető magyarországi vonatkozásait mutatja be (*Die ungarische Beurteilung des Deutschen Ordens zu der Zeit von Andreas II.*, 8–17), *Roman Czaja* (Nicolaus Copernicus Egyetem, Toruń) pedig a középkori porosz városok – legfőképp Kulm, Thorn (a mai Torun), Elbing, Braunsberg, Königsberg és Danzig – külföldi kereskedőkről alkotott véleménye kapcsán tér ki a lovagrend XIII–XIV. századi térnyerésére a lengyel,

illetve balti régióban (*Die Wahrnehmung der fremden Kaufleute in preußischen Großstädten im Mittelalter*, 18–25.).

Szintén lengyel vonatkozású, de későbbi korszakot érint *Piotr Oliński* (Nicolaus Copernicus Egyetem, Toruń) tanulmánya, amely a XVI. századi lengyel humanista történetírók munkásságát elemzi új megközelítésből: a korszak lengyelországi, illetve közép-kelet-európai (így magyarországi) klímájára vonatkozó humanista meglátásokat, megjegyzéseket és észrevételeket elemzi (*State propaganda or geographical description: climate and the wealth of nations in the opinion of Polish Humanist chroniclers*, 118–125.). A szerző fő vizsgálati tárgya ebből a szempontból *Maciej Miechowita* (1457–1523) *Chronica Polonorum*, amelyet többek között például a pár évtizeddel korábban alkotó *Jan Długosz* (1415–1480) munkáival vet össze.

A tanulmányok másik nagyobb csoportja angol vonatkozású források elemzésével foglalkozik. *Tarján Eszter* (ELTE BTK) tanulmánya egy különleges forrástípust mutat be: korai angol címerkönyvek (*Roll of Arms*) királyi címereit vizsgálja (*Lions of the Near East. The Royal Coats of Arms of Cyprus and Armenia in the Early English Rolls of Arms*, 80–99.). A szerző olyan külföldi királyságok királyi címereit elemzi, amelyek szerepeltek I. Edward angol király (1272–1307) uralkodásának idején készített címerkönyvekben, és amelyek elemzése segítséget nyújthat többek között a magyar uralkodói címerábrázolási problémáinak megoldásában is.

Anastasija Ropa (Lett Akadémia, Riga) értekezésének alapja szintén angol forrás: a *Capystranus*, egy 1515-ben Londonban kiadott névtelen angol epikus költemény narratív elemzése (*Narrative Images of Religious and National Unity after the Siege of Belgrade* (1456), 100–117.). Az ehhez hasonló románcok a középkori angol irodalom egyik legnépszerűbb alkotásai voltak, a XVI. század elejére pedig újra divatosá váltak. Sikerüket történeti aktualitásuk adta, ebben a korszakban pedig nagy sikernek örvendtek az oszmánok európai terjeszkedéséről, Konstantinápoly elestéről vagy Nándorfehérvár sikeres és dicsőséges védelméről szóló művek. A *Capystranus* alapvetően az utóbbi kettőről igyekszik tudósítani, kiemelve Kapisztrán

János és Hunyadi János alakját. A mű létrejötte és sikere egyértelműen arra utal, hogy Konstantinápoly bevétele, illetve a balkáni államok török igrába hajtása után már a távoli Anglia sem lehetett közömbös az oszmánokat illetően.

Bárány Attila (DE BTK – MTA) értekezése is az angol kötődésű forrásokhoz kapcsolható: a szerző tanulmánya Lorenzo Campeggio bíboros Magyarországról Angliába küldött leveleinek tartalmát elemzi, részletesen kitérve a bíboros pályafutására (*War, crown and society in the eyes of a papal legate: Cardinal Campeggio's letters to England from Hungary (1524–1525)*, 126–167.). A tanulmány legfőképp a bíboros 1524–1525. évi magyarországi tartózkodását elemzi, amikor pápai legátusként (*legatus de latere*) a birodalmi, a lengyel, illetve a magyar helyzetről kellett jelentéseket küldenie – ezekre pedig igényt tartott Anglia, így például Thomas Wolsey bíboros, VIII. Henrik angol király legfőbb tanácsadója is.

A hagyományosan erős debreceni néderlandisztikai kutatásoknak köszönhetően a kötetben két holland vonatkozású tanulmány is szerepel. *Bozzay Réka* (DE BTK) tanulmányában betekintést kaphatunk a XVII. századi holland egyetemeken, így például Leidenben vagy Utrechtben tanuló magyar hallgatók, valamint a holland tartományokba érkező magyar utazók Hollandiáról és a hollandokról, illetve a hazájukról és magyar utazótársaikról, egyetemi hallgatótársaikról kialakított képéről, véleményéről (*Wie sahen sie einander? Ungarische Studenten über die Niederlande und ihre Einwohner, Niederländer über die Ungarn*, 177–190). Jankovics József például ilyen keserűen nyilatkozott a hollandokról, akikkel útja során találkozott:

„Egynéhány hollandus pedig jóízűen ett előttem valami lapos száraz halat, de egyik sem kínált. (...) Tapasztaltam még ugyanekkor a köz hollandusnak meddig ér az embersége. Egy ifjú hollandus velem általellenben ülven (...) a hajó az őfelől való részére hajlott akkor; én igen rosszul voltam; kértem őtet, hogy engedje meg, hadd üljek én oda ahol ő ül (...) mert néki – minthogy semmi baja sincs – mindegy, nekem pedig mivel feküdnöm kell, ezen a felin bajosabb ülni (...) de csak azzal felele: *Ne min Herr, mert azt mondja ez az ő helye.*” (p. 187.)

Pusztai Gábor (DE BTK) a Holland Kelet-indiai Társaság (*Vereenigde Oostindische Compagnie*, 1602–1799) XVIII. századi működésére koncentrálva a gazdasági társaság magyarországi munkásait gyűjtötte össze a hágai nemzeti levéltár online elérhető adatbázisának segítségével („*Wer Vater und Mutter thod geschlagen, ist noch zu gut nach Ostindien zu gehen.*” *Das Bild der ungarischen Arbeitnehmer der Niederländischen Ostindien-Kompanie*, 191–268.). Értekezésében többek között elemzi az 1700-as évek magyar munkásainak társadalmi beágyazottságát, így származási helyüket, a társaságnál betöltött munkakörüket, illetve a magyarokról kialakított képet és véleményeket is összegzi. Izgalmas és igen hasznos, hogy a szerző a tanulmány végén függelékben közli az összegyűjtött magyar munkavállalók (118 fő) listáját pontos adatokkal, így többek között a magyarországiak vezeték- és keresztnévvel, születési helyével és a társaságban betöltött tisztségével.

A tanulmánykötet egyetlen gazdaságtörténeti értekezése *Tózsza-Rigó Attila* (Miskolci Egyetem) tanulmánya (*Verbindungssystem zwischen staatlicher Finanzverwaltung und der Kreditsphäre in der Frühen Neuzeit*, 168–176.). A szerző a koraújkori kapitalista vállalkozói társaságok és az állami pénzügyigazgatás kapcsolatát mutatja be, kitérve a dunai térségben működő faktori hálózatra, például a Baumgartner konszern Idria-koncessziójára, valamint az augsburgi kereskedő-vállalkozók, például a Paller–Herbst–Weis üzleti kör közép-európai kapcsolati hálózatára.

The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe. (Államok, nemzetek és vallások képe a középkori és kora-újkori Kelet-Közép Európában) Edited by Attila Bárány and Réka Bozzay, in co-operation with Balázs Antal Bacsa. (*Memoria Hungariae* 5.) Debrecen, 2018.

Schvéd Brigitta Kinga

Oroszország térképekben

2017-ben jelent meg *Alekszej Jurjevics Golubkov* forrásgyűjteménye a „Cárságtól a birodalomig. Oroszország térképei” címmel. A 168 oldalas könyvet 15 fejezetre osztották, ami összesen 40 darab térképet tartalmaz. Orosz viszonylatban kis példányszámban jelent meg (3050 darab készült belőle), ami köszönhető a borsos árának is.

A könyv egy bevezetőből áll, ezt követően megmutat minden egyes térképet, amelyet a források elemzése követ. Először a szerzőről, vagy az atlasz készítőjéről tesz említést, majd a térképről is ír pár általános gondolatot. Ezután kezd az alkotások részletes elemzésébe. A mű célja, hogy különböző külföldi térképészek műveinek reprezentálásával mutassa be Oroszország területi fejlődését az 1500-as évek elejétől egészen a XVIII. század elejéig.

Az első térkép, *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio*, ami *Abraham Ortelius* atlaszában jelent meg 1595 körül. A korszak kartográfiai szokásához hasonlóan nemcsak és kizárólag a területek és neveik jelennek meg, hanem az adott régiókról alkotott elképzelések, ismeretek, illetve politikai tartalmak is. A bal felső sarokban látható IV. Iván képe, megjelenik a belső-ázsiai térség tatárokkal, tevekarakvánokkal, sőt az alján egy táblázat is található, ahol az orosz, angol és spanyol mérföldet hasonlítja össze. A fejezet további részében két másik térképet láthatunk: az első *Tartariae* címmel Tatárföldet mutatja be. IV. Iván itt is megjelenik, ő maga szimbolizálja Moszkóviát, mint egy igazi despota uralkodó. Ugyanakkor magát a tatár kánt is rárajzolták. A két figura közötti magasságbeli különbség is jól szimbolizálja, hogy erre az időszakra mennyire meggyengültek a tatárok. Külön érdekessége, hogy megjelenik a térképen Japán és Amerika nyugati fele. Az első két térképpel ellentétben a harmadik már pon-

tosabban ábrázolja a térséget. A *Pontus Euxinus* nevet viselő rajz a Fekete-tenger és környékét hivatott megfesteni. Jól látszik, hogy a korszakban már milyen jól ismerték a térséget, hiszen közel azonos a mai ábrázolásával.

A negyedik fejezet első térképe *Tartaria*-t mutatja be, azaz újra a Tatárföldet. A XVII. század elején, Jodocus Hondius térképén, szemben az első fejezetben találhatóval, Japánt már nem tünteti fel, megjelenik ugyanakkor a Koreai-félsziget. A másik érdekessége a jól körülhatárolt színekkel jelzett területek. A rózsaszínnel színezett rész, amely Európát jelöli, csupán a mai Totyma városáig tart. Az ettől keletre található területet már nem tekintették Európa részének a térkép alapján. Még az a Nyizsnyij Novgorod sem tartozott Európához ez alapján, amely pár éven belül meghatározó szerepet fog játszani az ország történetében. A fejezet második térképe, amelyet 1633-ban készítettek, már sokkalta hűebben ábrázolja Oroszországot. A bal szélén látható a munka neve: *Novissima Russiae Tabula*, fölötte pedig az ország szimbólumának számító kétfejű sas. Oroszország keresztényi világhoz tartozását jelzi a kereszttel ellátott korona, amit öt, orosz ruhába öltözött férfi tart.

A nyolcadik fejezet első térképét szintén a *Tabula Russiae*-nak nevezték el és a Visscher családtól származik. Három dolog miatt véltük úgy, hogy külön kiemelendő a többi alkotás közül. 1) A bal sarkában található névtábla, illetve a rajtuk álló emberek. Az eddigi bojárokkal ellentétben itt egyszerű, moszkvai embereket láthatunk. Ugyanakkor itt is megjelenik a lőfegyver, ami már meghatározó volt a XVII. századi Oroszországban is. A jobboldali férfi kezében egy pajszt fedezhetünk fel rajta a címerállattal, a kétfejű sassal. 2) Baloldalt felül a sarokban található Moszkva térképe. Ennek a címe igazán figyelemfelkeltő: „Celeberrima ingens et imperialis civitas Moscua”, azaz Moszkva a szerfelett népes és birodalmi város. Egyrészt jól látszik, hogy a legelső Moszkva ábrázoláshoz képest jócskán megnőtt a város alapterülete (igaz ez az előző fejezetben lévő térképen is látható volt). Másrészt a művet a XVII. század közepére lehet datálni, emiatt különösen érdekes a birodalmi jelző. Nem kívánunk különbséget tenni a „царь” (cár) és az „император” szó között. Meg szeretnénk

viszont jegyezni, hogy több mint ötven évvel azelőtt, mikor I. (Nagy) Péter 1721-ben hivatalosan is felvette volna a császári (imperator) megnevezést, nyugati szerzők már ezzel a titulussal illeték az ország fővárosát. 3) A jobb szélén látható különböző rajzok egyes városokról adnak képet. Megjelenik az „Iván-város”, Arhangelszk városa, a Kreml (itt újfent császári címmel nevezi meg az erődítményt). Ezenfelül van két rajz Oroszországban jellegzetes épületekről is. Az egyik egy malom (ez szimbolizálhatja az ország egyik fő exportcikkét előállító területet, a mezőgazdaságot), míg a másik egy Hypocaustum. Utóbbi esetében természetesen nem a római lakóházakban fellelhető fűtésrendszerre gondolt a szerző. A kép alapján az orosz баня-ra, azaz fürdőházra akart asszociálni. Ez a *bányja* olyannyira jellegzetes volt az oroszoknál, hogy még a Kaliforniában található Fort Ross erőd mellé is építettek egyet.

A tizenegyedik fejezetben *Nova Europae Descriptio* című térképpel találkozhatunk, ami Frederick de Witt munkásságaként született meg a XVII. század második felében. A képen jól elhatárolható Oroszország a többi államtól. Ami miatt különlegesen érdekes a térkép, az a két oldalán található rajzok. Mind a bal-, mind a jobb felén a korszak legmeghatározóbb uralkodóiról található egy lista. A moszkvai nagyfejedelem olyan királyok és fejedelmek között szerepel, mint például: a római pápa, a svéd, a spanyol, a dán király, a német-római császár, a lengyel, vagy a francia király. Frederick de Witt ezzel akarhatta szimbolizálni, hogy Moszkóvia fejedelme ugyanolyan rangos uralkodó, akár csak a kortársai. A szerző szintén feltűnteti a különbséget a nyugat- és a kelet-európai fauna között. Utóbbi térségben láthatóan sokkalta nagyobb erdőségek találhatók, mint nyugaton.

A fejezet következő térképének már a megnevezése is érdekességet rejt magában: *Imperii Russici sive Moscoviae*. A XVII. századi szerző ugyan még találkozott életében I. (Nagy) Péterrel, de azelőtt meghalt mielőtt az orosz cár regnálása alatt kikiáltották volna az Oroszországi Birodalom létrejöttét. Ennek ellenére már úgy tekint az államra, mint egy birodalomra. Ez két okból lehetséges: 1) Oroszország területe olyan nagy lett a keleti, szibériai terjeszkedésnek

köszönhetően, hogy már birodalomnak lehet nevezni, 2) a szerző a cári cím etimológiájából indul ki, ami eredetileg a császárt jelentette. Szintén felfigyelhetünk itt is az ország közigazgatási rendszerére, mivel külön színnel jelöli az egyes tartományokat. Ez alapján megállapítható, hogy a térkép a XVIII. század előtt készült, mivel Szent-Pétervár és környéke még a svéd koronához tartozik. Külön érdekessége, hogy bejelöli a nagyobb városokat lakosságuk arányában, sőt még a falvakat és a fellegrákokat is. De nem csak a lakóhelyek jelennek meg, hanem a különböző egyházi központok: kolostorok, metropolíák stb.

Szintén ebben a fejezetben található egy újabb, az eddigiekhez képest talán a legrészletesebb térkép Moszkva városáról. A címe szerint, *Moscovia Urbs Metropolis totius Russiae Albae*, Moszkva, a teljes Fehér Rusznak a fővárosi rangú városa. Látható, hogy ezen a térképen még nem különültek el a keleti szlávok oroszokra, fehér-oroszokra és ukránokra. A kép bal alsó sarkában három, orosz ruhába öltözött férfi van, akik közül az egyik egy kanócos puskát tart a kezében. A közepén látható a Kreml, mellette a fallal körülvett Vörös Tér. Felfedezhetjük a IV. Iván uralkodása alatt épült Boldog Vazul-székesegyházat azzal a hellyel, ahol a cári ukázokat hirdették ki, illetve a mai GUM helyén álló kereskedősorokat is. A Kitaj-gorodon kívüli területen két fürdőházat is találhatunk. Utóbbi városrészen belül állt az orosz kereskedőktől elkülönített, kifejezetten külföldi kalmárok számára fenntartott tér. A külső kerületben lehet látni azt a kertet, ahol nemcsak vásárokat tartottak, de a nyilvános kivégzéseket is ott hajtották végre, egészen Jemeljan Pugacsov 1775-ös kivégzéséig.

Az utolsó előtti fejezetben egyetlen egy térkép van, amit Giacomo Cantellihez lehet kötni. A *La Gran Tartaria* megnevezés is mutatja, hogy az alkotás Ázsia keleti felével foglalkozik. Az 1683-ban készült térképen szépen kirajzolódnak a különböző államok, de nemcsak a Tatár-földhöz tartozók, hanem még Kína, Tibet, sőt India északnyugat része is a Mogul Birodalommal. A kötet szerkesztője ugyan nem tér rá ki, de a térkép maga hibás. Amennyiben egy 1683-as állapotot ábrázol, úgy Giacomo Cantelli da Vignola-nak figyelembe kellett volna venni, hogy a XVII. század végéig az oroszok nagyjából Kamcsat-

káig eljutottak.¹ Nem jelennek meg például az orosz erődítmények, annak ellenére, hogy részletesen bejelöli a különböző településeket. Ennek oka lehet, hogy a külföldiek szerint ez a terület még nem volt szerves része az orosz államnak.

Az utolsó, tizenötödik fejezet egy olasz, Vincenzo Maria Coronelli munkásságának van szentelve. Három térképet tartalmaz, melyek közül a harmadik a legérdekesebb. A címe alapján, *Moscovia parte Orientale*, Oroszország keleti részét láthatjuk. A legelső és legszembevetőbb dolog a már említett településhálózat ritkasága. A legsűrűbben lakott terület a Volga-folyó déli folyásánál volt található. A kötet összeállítója szerint különösen említésre méltóak a különböző miniatúrák, melyek segítségével megismerhetjük a térség népességének életmódját. A könyv szerkesztője megjegyzi ugyanakkor, hogy valószínűleg a területről alkotott kevés ismeretét próbálta meg kipótolni. A kis rajzokon megjelennek a tevekaravánok, a nomád életmód stb.

Erről a könyvről elmondható, hogy páratlan forrásgyűjteményről van szó. Kísérletet tesz, hogy bemutassa Oroszország területének a változását térképeken keresztül IV. Iván korától nagyjából I. Péterig. A térképek kronológiailag nagyjából sorrendben követik egymást, emiatt viszont nehezebb észrevenni a területgyarapodás menetét. Ennek ellenére kiválóan használható nem csak történészek számára. Kiváló forrásokat biztosít, hogy megvizsgáljuk a külföldiek Oroszországról alkotott képét. A hazai historiográfiában elsősorban visszaemlékezések, útinaplók, levelezések stb. alapján próbálták a magyar történészek rekonstruálni a külföldiek véleményét az országról és az oroszokról. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a térképeken hogyan jelennek meg a keleti szlávok a különböző rajzokon: ábrázolják-e a szerzők a nyugati sztereotípiákat? A városhálózatokat összehasonlítva kirajzolódik az orosz expanzió iránya. Ha valaki Moszkva városának történetével foglalkozik szintén alkalmas a könyv, hogy megnézze, hogyan nézett ki és fejlődött a város a koraiújkor folyamán. Kiválóan használható nyelvtörténészek számára. A legtöbb térkép

¹ Az Orosz Birodalom kialakulása (1533–1812). II. Bardócz Lászlóné [et al.]: Történelmi világtatlasz. Cartographia. Bp. 2005. 52/II.

nyelve latin, így elsősorban a klasszika-filológusok számára lehet érdekes, hogy a XV–XVII. századok folyamán egyes orosz városokat, tájegységeket hogyan írtak át latinra.

Véleményünk szerint a recenzált mű érdekes módon világítja meg Oroszország közel háromszáz évnyi történetét. Ezért nyugodtan tudjuk ajánlani nem csak történészek, de olyan laikusok számára is, akik új perspektívában kívánják megismerni az orosz állam történelmét.

Алексей Юревич Голубков (ред): От царства к империи. Карты России (А царсágtól a birodalomig. Oroszország térképen). Издательский Дом Мещерякова. Москва. 2017.

Bencze András

A csehszlovák határvidék megtisztítása

Mi történt a Szudétafölddel és a német lakossággal, miután elűzték őket onnan 1945–48-ban? Erre a kérdésre kereste a választ *Eagle Glassheim*, a Brit Kolumbiai Egyetem docense. A kötet a Pittsburgh-Egyetem kiadványa. Glassheim korábban megjelent munkája: *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*.

A II. világháború után körülbelül három millió németet telepítettek ki Csehszlovákiából, és két millió csehet és szlovákot költöztettek a helyükre. Az épített és természeti környezet pusztulását, az újra letelepedés nehézségeit a határ mindkét oldalán keservesen élték át az érintettek. Az 1930–40-es években gyakori volt Európában, hogy a nem kívánatos kisebbségektől megtisztították a társadalmat, ezzel „oldották meg” a gondokat. Ironikus azonban, hogy nemcsak az elűzött németek lettek gyökértelenek, hanem a helyükre költöztetett csehek is.

A belügyminisztérium 1945 májusi kiáltványa kihirdette, hogy a Szudétaföldet, „amelyet 1938-ban egy idegen hatalom foglalt el” (6.), ezentúl Határvidéknek kell nevezni. Ez a vidék ezután már nem „összeköttetést” jelentett, hanem elvágta az átjárást a határ másik oldalával.

A háború után azonnal megindították a volt Szudétaföldön a szénbányászatot, energiatermelést és vegyipart. A területet az államszocialista rendszer kísérleti terepének tekintették. Az erőltetett iparosítás érdekében a kormány feláldozta a lakosság egészségét és a táj épségét. Falvak százait rombolták le, hogy helyet csináljanak a terjeszkedő szénbányáknak. Az energiaéhség arra készítette a rezsimet, hogy 1961-ben Most városa alatt nyissanak bányát. A város a kommunista modernizáció áldozata lett.

Az első fejezet bemutatja, hogy a csehek és németek évszázados harca közben hogyan alakult ki nemzeti kötődésük a szülőföldhöz. A második fejezetben arról van szó, hogy a politikai retorika a németek ellen fordította a közhangulatot, előkészítve ezzel a kitelepítésüket. A harmadik fejezet követi a lelki megrázkódtatástól szenvedő németeket új lakóhelyükre, az ellenséges helyi lakosok közé. A negyedik rész a Szudétaföldre telepített csehekkel, illetve a terület kommunista átalakításával foglalkozik. Az ötödik fejezet témája Most városa, amelynek helyén tárnákat nyitottak. A hatodik fejezet a gazdaság és társadalom betegségeit és az ideológiai megosztottságot vizsgálja.

A határvidék 1945 előtt. A nemzeti identitás helyreállítása érdekében „első célunk... teljesen megtisztítani az egész köztársaságot a németektől”, nyilatkozta Drtina leendő igazságügyi miniszter 1945 májusában (15). Ezért éles határokkal kijelölték a térképen a csehek és a németek helyét, figyelmen kívül hagyva a határvidék népének történelmi és társadalmi helyzetét.

A szerző *Elizabeth Wiskemann* brit újságíró-történész 1937-es beszámolója alapján földrajzi és településszerkezeti leírását adja a Szudétaföldnek. Az Elba-parti város, Aussig (Ústí nad Labem) kikötőjéből vegyi, textil- és üvegárakat szállítottak Hamburgba. A Határvidéken szarvasmarha-, kecsketartással és burgonyatermesztéssel foglalkoztak. Aussigtól nyugatra lignitbányászat folyt, szegény volt a lakosság, de a híres fürdővárosokban, Teplitz, Karlsbad, Marienbad, Franzensbad, elegáns, gazdag közönség kúrálta magát. Az Érchegyekben rádiumot bányásztak. Délen nagy volt a szegénység. Híres volt a budejovicei (Budweis) sör. A cseh–német–lengyel határ mentén és a volt osztrák–cseh Sziléziában szénbányászat és textilipar, Ostravában vas- és acélgyártás folyt. A lakosság – érdekei szerint – ingadozott a cseh és német identitás között.

A két nép ellentéte a XVI. századból ered. Csehország áttért a protestáns vallásra, emiatt szembekerült a Habsburg uralommal. Ennek következménye lett a defenesztráció, és az 1620-as fehérhegyi csata, amelyben a katolikus Habsburg-csapatok legyőzték a cseheket. Kivégezték vagy elűzték őket, helyükbe királyhű németeket telepítettek. A nemzeti hovatartozás gondolata a francia forradalomból sugárzott

szét. A nemesség küzdelmet indított a cseh nyelvért, a német államnyelvvel szemben. A nyelvi és területi patriotizmus összefonódott, és fokozódott a küzdelem a csehek és németek között. Lerombolták egymás emlékműveit, és eredettörténeteikkel igazolni vélték a Határvidékhez való jogukat. E tevékenységben élen jártak a német „szülőföld” (Heimat, domov) mozgalmak. Ezek a helyi, regionális csoportok gyűjtötték a nép kézműves termékeit, történeteit, nyelvjárási jellegzetességeit. A cseheknek szintén megvoltak a szülőföldszervezeteik, az iskolák, bankok, mezőgazdasági szövetkezetek és utazó könyvtárak. 1918-ban három millió cseh és hét millió német élt egymás mellett külön társadalmi szerkezettel, gazdasággal és nemzeti mitológiával. A két népcsoport vetélkedése a nemzeti érzés iránt közömbösek meggyőzéséért folyt.

Az I. világháború és a monarchia széthullása után Csehszlovákia névlegesen nemzeti, valójában soknemzetiségű állam lett. Az új vezetők Wilsonra hivatkozva próbálták igazolni a csehek uralmát, illetve a Határvidék bekebelezését. Kezdetektől világossá tették, hogy cseh és szlovák nemzetállamot akarnak létrehozni. A németeket *Masaryk* bevándorlóknak és gyarmatosítóknak, a nép politikai kalandoroknak nevezte. Földosztás révén kiszorították őket, lerombolták az emlékműveiket, állami tulajdonba vették az erdeiket. Az 1929-es gazdasági válság súlyosan érintette a Határvidéket. A szudétanémet ipar tönkrement, nem volt vevő a termékeire, nem volt közönség a fürdővárosokban. Nagy volt a munkanélküliség. A németek a csehek hibáztatták. 1933-ban Konrad Henlein megalapította a jobboldali Sudetendeutsch Heimat Frontot „nemzeti tulajdonuk védelmére”, majd a front párttá alakult (SdP), és elősegítette Hitler terjeszkedését. 1938 nyarán Németország annektálta a Szudétaföldet, Beneš Londonba menekült. 1939 márciusában Cseh- és Morvaország német protektorátus lett, Szlovákia névlegesen önálló maradt.

A szudétanémetek örömmel üdvözölték a nagy német szülőfölddel való egyesülést. Eltörölték a cseh kultúra nyomait, és elüldöztek 160 ezer csehet és 20 ezer zsidót. A szudétanémeteknek azonban csalódnuk kellett. A Heimat-mozgalmat alárendelték a német központosító törekvéseknek, és a Határvidéket a fegyverkezés és

a kivégzések földjévé tették. Terezianstadtból átmenő tábor lett az Auschwitzba szállítandó zsidók, politikai rabok számára. A náci durván megalázták a cseheket, bezárták az egyetemeiket és letörték minden ellenállást. Több mint 70 ezer zsidót az auschwitzi haláltáborba küldtek. Amikor 1942-ben brit ejtőernyősök megölték Heydrich birodalmi protektort, Hitler leromboltatta Lidicét, megölette a lakóit. A náci erőszakot a csehek csendben tűrték, és biztosították Hitler számára az ipari termékeket, hogy ne pusztítsa el a városaikat, ne tizedelje meg az elitet. De csak a bosszúra vártak. Beneš maga is azt tervezte, a háború után eltávolítja a németeket Csehszlovákiából. Zdeněk Peška professzorral az 1923–24-es görög–török lakosságcsere mintájára kitelepítési tervet készíttetett. Ezután még több kitelepítési terv készült. Beneš azzal érvelt, hogy a gyűlölt németeket a saját érdekükben kell eltávolítani. Sztálin, Churchill és Roosevel 1945-ben elfogadták az érvelést.

A Német Birodalom 1945 májusában összeomlott, és Beneš hozzákezdett a németek likvidálásához. Hírhedt dekrétuma szerint a németek elvesztették állampolgárságukat és ehhez kapcsolódó jogait. A csehek, katonák, félkatonai szervezetek és hivatalnokok neki estek a németeknek, kiragadták őket az otthonaikból és kényszermunka-táborokba vitték, vagy átdobták őket a német és osztrák határon. 1945 végéig 800 ezer szudéta-németet üldöztek el, ebből 30 ezren meghaltak az erőltetett menetben, vagy meggyilkolták őket a táborokban. Mindez a Forradalmi Gárda és a Csehszlovák Hadsereg segédletével, a Vörös Hadsereg jelenlétében történt. Az év végéig mintegy 2 millió németet tettek át amerikai és szovjet zónákba. A nemzetközi és népi vélemény biztatta a cseheket az erőszakra. Tízezrek kerültek koncentrációs táborba, ahol betegségek vagy az öngyilkosság végzett sokukkal. A postelbergi, louny-i és litvinovi munkatáborok közelében később 763 német holttestet találtak. Júniusban az asszonyokra, gyerekekre került sor. Megerőszakolás és egyéb durva cselekmények után több tízezer némettel együtt erőltetett menetben őket is átküldték Szászországba. Az amerikai zónában kevesebb volt a káosz és az erőszak. Összességében 1945-ben 700 ezer csehszlovákiai németet telepítettek ki, 300 ezer elmenekült, 40 ezer meghalt. A

Potsdami Egyezmény után (1945. augusztus) már „szervezett költöztetés” folyt, „humánus módon”.

Döbbenetes esemény volt a brnói halálmenet. A 6 éves náci megszállás miatt a csehek Beneš biztatásával bosszút akartak állni a németeken. Hogy ezt elkerüljék, 1945 nyarán felnőtteket, gyerekeket indítottak el az osztrák határ felé. A gyalogoló tömeg hossza 16 kilométer volt. Végül 28 ezer ember átkelt Ausztriába, 10 ezret pedig táborokba vittek, például a pohorelicei haláltáborba. A halálmenetben 1700 német vesztette életét. Az eseményekért többen felelősek: Beneš, Klement Gottwald, valamint a Kommunista és a Nemzeti Szocialista Párt (nincs köze a német náci párthoz); a szovjet és a cseh hadsereg, mert nem avatkozott be; a kormány határozatlan volt; hiányzott a szállítóeszköz; és a hatóságok utat engedtek a helyiek haragjának.

A háború végén a cseh határvidéken elterjedt a hír, hogy náci terroristák, az ún. werwolfi bosszút állnak a cseheken. Erre a Forradalmi Gárda és más cseh fegyveresek lecsaptak a Werwolf-bandákra, és minden németre lőttek. Ezreket küldtek internáló táborokba, ahol sokan meghaltak tífuszban. 1945 nyarán 22 ezer németet toloncoltak át Szászországba. Egy Ústiban történt fegyverraktári robbanás után a forradalmi gárda rátámadt a németekre és 50-100 embert bedobált az Elbába. A csehek másutt is megtorolták a németek korábbi tetteit. A cseh kormány bátorította a népi igazságtételt.

A potsdami konferencián úgy vélték, csak a németek kitelepítésével lehet megoldani a feszültséget. Kb. 5 millió emberről volt szó. A lebonyolítást a Szövetséges Ellenőrző Tanács és az Egyesített Repatriációs Végrehajtó Testület intézte. A szudétánémetekből 750 ezret a szovjet, 1,75 milliót az amerikai zónába küldtek, a lengyelországi németeket pedig a szovjet és a brit zónába irányították. A cseh belügyminisztérium ellátta őket iratokkal, pénzzel, élelemmel, és gyűjtő központokba kísérték őket. Mindezt zökkenőmentesen végezték. Az öregeket, munkaképteleneket szándékosan besorolták a kitelepítendőkhöz. 1946 januárjában naponta 40 vagon hagyta el Csehszlovákiát 30-30 emberrel. Az év végéig közel 2 millió német „szervezett kitelepítését” oldották meg, de voltak atrocitások és halálesetek. Az

ügyintézés rendben ment, a száműzöttek fájdalmáról nincsenek feljegyzések.

A két nép egymást hibáztatta. A csehek panaszkodtak az évszázados német beavatkozások miatt, a németek a bosszúsomjas cseheket szidták, akik Sztálin segítségével elűzték őket az otthonaikból. A németek kitelepítése valóban Sztálin céljait is szolgálta, mert „baráti” államokkal akarta országát körülvenni, de az erőszakos tisztogatás már a csehek közreműködésével történt.

A megszállt Németországba 1945-ben közel 6 millió német érkezett. A helyi lakosság ellenségesen fogadta őket, mert tifuszosak, dizentériások voltak, depresszió jellemezte őket. A németekre egyébként is ránehezedett a náci múlt. Később ez elhalványodott a gazdasági sikerek és a beilleszkedés következtében. Az elűdözöttek hozzájárultak Nyugat-Németország gazdasági gyarapodásához. Ám pszichológiai sérüléseik nem gyógyultak be ott sem.

Az üldözöttek első hulláma 1944–45-ben Kelet-Poroszországból érkezett Németországba. Ők néhány millióan az orosz hadsereg elől menekültek. 1945 nyarán két millió német érkezett cseh és lengyel területről, utóbb pedig a még ott maradt németek jöttek. Lakás- és élelemhiány volt, terjedtek a fertőző betegségek. Barakkokban, tornatermekben, volt náci táborokban szállásolták el őket. Még 1948-ban is 110 ezren laktak a bajor táborokban. Dachauban és Allachban éhséglázadás tört ki közöttük. A kiütéses tifusz miatt DDT-vel fújták le az embereket. Ezt megalázóan csinálták, éreztetve, hogy a Keletről érkezettek alacsonyrendűek. Súlyos volt az alultápláltság, a depresszió, a mentális kimerültség. A helybeliek másodrendűnek, piszkosnak látták őket, akik veszélyt jelentenek az erkölcsre, a szokásokra. A hatóságok attól tartottak, terjesztik a kommunizmus eszméit. Felvetődött, hogy a kitelepítéssel a szovjetek a vasfüggönyt akarták a Rajnáig kitolni. A szovjet táborokban még gyötrelmesebb volt az élet, sokan azt kívánták, bár meghaltak volna.

A betelepítettek gazdasági integrálása volt a legfőbb teendő. Az amerikai–brit–német hármasság először a lakáskérdés megoldására, majd a kis üzletek és a mezőgazdasági termelés beindítására törekedett. Engedélyezték a kézműipari tevékenységet, a menekül-

tek is kaphattak Marshall-segélyt. Az új Német Szövetségi Köztársaság minisztériuma 1949 után szétköltöztette a túlszűfolt Bajorországból a betelepítetteket, és kölcsönökkel segítette, hogy vidéken vállalkozásba kezdjenek, házat építsenek. A menekültek között 1956-ban már 63 százaléknak volt saját otthona. A munkanélküliek aránya 1954-ben csupán 3,1 százalék volt. A szovjet zónában 1948-ig a menekültek fele kapott pénzt vagy lakást az elkobzott házakban. 1950-ben már kevesen éltek táborokban. A vidékieket küldték volna az ipari körzetekbe, a szászországi uránbányák közelébe, a többség azonban vidéken maradt, mert az 1945-ös földreform során földet kaptak. A menekültek integrációja, legalábbis gazdasági, anyagi értelemben, 1948–50-re sikerült.

Meg kellett azt is oldani, hogy az újonnan jöttek otthon érezzék magukat új helyükön. Pszichológusok, szociológusok segítették őket, és ünnepségeket, adakozást szerveztek számukra. Sokan reménykedtek, hogy visszamehetnek régi otthonukba. Kiderült, hogy az anyagiak biztosítása nem elegendő kompenzáció az elvesztett múltért. A „Heimat-filmek” bizonyos fokig gyógyulást nyújtottak: azt sugallták, a hagyományok őrzése védelmet nyújt az új környezetben. Konrad Adenauer jobbközép kormánya a revízió emlegetésével meg akarta nyerni a menekülteket. A szovjetek nem foglalkoztak határrevízióval.

Az 1960-as évek változást hoztak: a betelepítettek beilleszkedtek, a revizionista hangok elcsitultak. A menekültek 60 százaléka már nem ment volna vissza régi otthonába. A német közemlékezet már a háborús bűnökkal, a holokauszttal, a nemzeti szocializmushoz kapcsolódó bűnrészességgel foglalkozott. A száműzöttek fájdalma visszaszorult a magánemlékezet területére. *Günter Grass* és *W. G. Sebald* arról írtak, hogy a német bűnök elfojtása súlyos teher a népen. A kitelepítettek szenvedéseit *Andreas Kossert* írta le (*Kalte Heimat*, 2008). Szerinte ezt be kell építeni a közös emlékezetbe.

Az új határvidék. A II. világháború után a korábbi Szudétaföld egy utópisztikus etnikai, társadalmi és környezeti átalakítási kísérlet helyszíne lett. Bár az ipar újjáéledt, a határvidék mégsem lett eredményes. Az odalátogatók még az 1980-as években is néptelen

falvakról, omladozó templomokról, nyitott bányagödrökről és sűrű füstködökről számoltak be. Észak-Csehország előtt járt a halálozásban, alkoholizmusban, bűnözésben és öngyilkosságban. Az erőszakos népességsere tönkretette a határvidéket – állapította meg *Petr Prihoda* (Elveszett történelem, 1985). Az otthon elvesztése csak részben magyarázat a pusztulásra, másik részben a kommunista párt iparosítási politikája és a szénbányászat okolható, amely minden emberi érték-nél előbbre való volt.

1945 nyarán a kitelepítések nyomán megindult a csehek áradata a határvidékre, hogy elfoglalja a német házakat, farmokat, üzleteket. Az állam könnyű meggazdagodást, olcsó házakat, új életet ajánlott nekik. A letelepítést és a vagyonok elosztását a letelepítési hivatal és a helyi nemzeti bizottságok intézték. 1945 végén kb 1,8 millió cseh és 1,9 millió német volt a határvidéken. 1947 végén 2,5 millió cseh élt ott 225 ezer némettel. A költözések teljesen átrajzolták Szudéta-föld etnikai, társadalmi és kulturális képét.

A határvidékre zúduló csehek jó állást és lakást akartak, volt, akit hazafiság vagy szocialista meggyőződés vezetett, de voltak, akik csak fosztogatni mentek. A munkások között súlyos volt az alkoholizmus és a munkahelyi hiányzás. A bányákban, az üvegyárban hiányoztak a német szakmunkások. Nehéz volt dolgozót találni a mezőgazdaságba, nem értettek a termeléshez. A népsűrűség néhol 30 százalékra esett vissza. Gondot okozott a német és a cseh lakosság együttélése. Más tájakról is telepítettek ide: 39 ezer cseh jött Ukrajnából, 42 ezer magyar Szlovákiából, bár ez utóbbiakból 16 ezren hamarosan visszamentek. Szlovákiából 16 ezer cigány érkezett. Ez az etnikai sokféleség sok nehézséget okozott. A csehek vezető szerepet akartak. A német vagyonok szétosztásánál egymás ellen fordultak a régi és új cseh lakosok.

A kommunista vezetés el akarta törölni a német elődök nyomait. Beneš kijelentette, hogy mindent „németteleníteni kell”, a neveket, régiókat, városokat, szokásokat (Beneš beszéde, Tábor, 1945.). A határvidék számára cseh történelmet írtak, eszerint a csehek történelme folyamatos, nem szakították meg a németek. Cikkek jelentek meg a Szudéta-föld cseh emlékműveiről, romjairól, híres szülötteiről, az

ősi szláv székhelyről, Décin (Tetschen) városáról. Az 1947-es nagyszabású prágai kiállítás azt sugallta, hogy a szudéta medence mindig cseh terület volt. Rádióműsorokban bizonygatták a külföld előtt, hogy sikeres volt a lakosságcsere, stabil a helyzet a határvidéken. Új, materialista identitást akartak teremteni, amelyben a munka, az ipar és a gépek a főszereplők. A jelszó a szocialista termelékenység lett. E gondolatok köré szervezték Liberecben a nagy BOK, „Felszabadított régiót építünk!”-kiállítást 1946-ban. A cseh ipari eredményeket, a modern technológiát ünnepelték. Megnyitották a munkások előtt a híres fürdőket, államosították a nagy német üzemeket, a kisebbeket Szlovákiába telepítették vagy bezárták. A termelés az 1946-osnak 70–73 százalékára esett vissza. Az 1946. évi választáson a kommunisták 40 százalékot értek el, de a határvidéken, ahol szétesztették a német tulajdont, 53 százalékot szereztek. A sztálini nehézipari tervek mintájára Észak-Csehország lakosságának 48 százaléka az iparban dolgozott. A letelepítés anyagi kérdés volt, a kultúrával kevésbé törődtek.

1982 januárjában olyan hatalmas savas felhő borult a barnaszén-régióra Ústízlől Chomutovig, hogy az emberek zihálva lélegeztek, és a közlekedést gyakran le kellett állítani. A levegő kéndioxid tartalma már halálos volt. A lakosok várható élettartama 3-5 évet rövidült. A központ állandóan több szén- és több energiát követelt, a terjeszkedő felszíni bányászat 1980-ra 116 falut nyelt el, és eltörölték Most történelmi városközpontját. Észak-Csehország holdbéli táj volt még az 1990-es években is.

A környezeti pusztulást sokan a Kommunista Párt önkényuralmának tulajdonították, mások a németek elűzését, a demoralizált betelepítetteket, az identitás válságát, a közösség hiányát, a könyörtelen materializmust okolták. A termelés irracionális hajszolása által okozott kár becsült értéke évente 8 billió korona lehetett. A környezetromboló politika egyik oka az volt, hogy a szén-, a kémiai és energialobbi nem engedte, hogy csökkentsék a termelést, és minimális költséggel annyi nyereséget akartak kitermelni, amennyit csak lehetséges.

Utópisztikus kísérletezés másutt is előfordult; a szovjetek kísérleti városa Magnyitogorszk volt, a lengyeleké Nowa Huta, Magyaror-

szágon Sztálinváros, Kelet-Németországban Eisenhüttenstadt. A lengyel és a cseh esetben etnikai tisztogatás is történt. Az emberek segítségért könyörögtek: 1987-ben a komutovi petíciót, 1989. november 11–12-én a teplicei tünetést oxigénért, tiszta levegőért rendezték. Észak-Csehország a kelet-európai kommunizmus hibás korszerűsítési politikájának jelképe, Most városa pedig riasztó példája lett.

Mostból nem maradt egyéb, mint egy késő gótikus templom. Mögötte a tárna kezdődött, és mérföldekre üres volt a táj. A kommunista nehéziparnak ugyanis szüksége volt a Most alatt található gazdag szénleletre. A városból 50 ezer németet elűztek, helyükbe csehek, szlovákok és cigányok érkeztek. Göring a mosti szénmező több bányáját beolvasztotta a Sudetenländische Bergbau AG-be, majd egy nagy vegyipari céggel a szénből olajat és gázt állított elő. 1944-ben 40 ezer tonna benzolt termeltek havonta. 1938-ban Hitler annektálta a Szudétaföldet, mire a csehek menekültek vagy deportálták őket. A kristályéjszakán a nácik felgyújtották a mosti zsinagógát, és 1200 zsidó lakost elűldöztek. 1945-ben a visszatért csehszlovák kormány – Beneš közreműködésével – 53 ezer németet telepített át a megszállt Németországba. Az állam még a kommunisták hatalomra kerülése előtt elkobozta a házukat, üzletüket, személyes holmijukat, és cseheknek, szlovákoknak adta.

Mostban már a háború előtt is folyt külszíni bányászat. A 28 ezer lakosú várost középkori és XIX. századi utcák, neoreneszánsz házak, gyárak, impozáns posta, bányahivatal, bíróság és színházi épület alkották. A kommunisták a bányákban, és az erőművekben mind nagyobb termelési eredményeket követeltek. A külszíni munkák során sok millió tonna talajt fejtettek le a felszínről, ahol egykor erdők, farmok és falvak voltak. Még több szén kellett, ezért úgy döntöttek, el kell költöztetni Mostot, mert alatta nyolcvanhat millió tonna szén feküdt. Maga a nép is helyeselte a terveket, mert munkahelyekre és új, modern, központi fűtéses, vízvezetékes lakásokra számított. 1965–1970 között több mint 5400 családot költöztettek ki a régi Mostból. Csupán néhány száz cigány család maradt a helyszínen. A tízezer tonna súlyú Nagy-Boldogasszony templomot 1975-ben mérnökök és technikusok síneken 840 méterrel arrább szállították. A régi romok

eltakarítása még az 1980-as években is folyt. Közben felépült az új Most két széles sugárúttal és villamosvonallal. Új paneltömbök, 6-10 emeletes házak épültek a városban. Az új Most modern szocialista város lett. Le Corbusier hatására ekkor másutt is toronyházakat emeltek a városközpontokban. Prágát is megújították.

1975-ben a régi Most lakóinak többsége vidékről beköltöző roma volt. A városi környezetben sem javult a romák rossz higiéniája, írástudatlansága és a munkához való viszonya. A hatóság többféle módszerrel próbálta megoldani a „cigányproblémát”. Tízezer számra költöztették be őket apartmanokba, de a romák nem változtattak a szokásaikon. Ekkor szétszórták őket a többségi társadalomban, ők azonban nem akartak elszigetelten élni, a többségi társadalom pedig nem akarta befogadni őket. Ezután 26 dolgozni hajlandó családot átvittek Új Mostba, az alkoholistákat, munka- és iskolakerülőket, bűnözőket otthagyták a régi helyen. A régi Mostból roma gettó lett. Erre a romák számára építettek egy külön városrészt, és oda, Chanovba költöztették őket, radikálisan megjavítva a körülményeiket. Azonban ahogy annyi más kommunista kísérlet, Chanov is bukás volt. A korábbi szociális problémák ezután is jelen voltak a romák között. 25 évvel később a város még mindig kétségbeejtő állapotban volt, rasszizmus, munkanélküliség és állandó környezeti problémák gyötörték. Pozitívum, hogy a szénvállalkozás fákat, parkokat telepít a bányák helyén. A templom ma múzeum. A város történetéről film készült.

1982-ben disszidens művészek gipszből egy torzót építettek a Régi Most romjain. A falakon mászó, csüngő testek, az ablakokból kiugró, menekülő emberalakok jelenítik meg a halálra ítélt város múltját. A szoborcsoport döbbenetesen érzékelteti, hogy milyen kopár földdé tette az ökológiai válság és a szudétanémetek elűldözése a cseh határvidéket.

Glassheim az utolsó fejezetben a határvidékről szóló cseh és német véleményeket mutatja be. A szudétanémetek 1989-ig vágyakozva néztek át a határon elvesztett szülőföldjük irányába. A Heimat-klubok és a Szudéta Landmannschaft a tulajdonokért kárpótlást, és a visszatérés lehetőségét követelték. A németek megjegyezték, hogy ők elvesztették az otthonukat, de ellenfeleik sem nyerték meg.

A csehek új identitást akartak teremteni. Eltávolították az elhagyott, romos épületeket, és új lakosokat vittek oda, bár kevés cseh akart odaköltözni. Még az 1950-es évek elején is voltak lakatlan részek, és lopás, alkoholizmus, verekedés volt jellemző. Ekkor a kormány megtisztította a romoktól egy 2 km-es sávot a határ mentén, majd egyre szélesítette a sávot. Nem akarta, hogy a határ másik oldaláról a külföldiek azt fényképezhessék, milyen düledező, elhanyagolt a szocialista Csehszlovákia. Hiány volt orvosból, tanárból, nem voltak kulturális szervezetek, néhol még elegendő élelmiszer és ruha sem. A kormány befektetésekkel próbálkozott, de a támogatás csak a városokba jutott el, és a felülről kiinduló szervezéssel nem tudták megállítani a hanyatlást. Még 1966-ban is azt írták a *Dialog*-ban: a lakosság nem érzi otthonának a mérgező levegőjű, hanyatló határvidéket; sok az öngyilkos, az alkoholista, a bűnözés és a válás. *Vladimír Karfík* újságíró kétségbe vonta, hogy a szénbányászat több nyereséget hozott, mint amennyit a környezet és az emberi közérzet tönkretételével vesztek. *Jan Kren* arról írt, hogy az elüldözött magasan képzett embercsoportot nagyon nehéz pótolni. A kormány Csehszlovákiának 1968-as lerochanása után megpróbálta elhárítani a bírálatokat. A Szabad Európa Rádió adásait az imperializmus támadásainak minősítette. Két gazdaságtörténész 1980-ban leszögezte, hogy a határvidék integrálása sikeres volt. Az emberek otthontalanság érzésével nem foglalkoztak.

A csehek és a szudétanémetek egyaránt a materializmust okolták a rezsim erkölcsi és társadalmi hibáiért. *Ján Mlynárik* szlovák történész azt írta, a kitelepítéssel „a cseh nemzet veszélybe sodorta a jövőjét” (167.). Hat disszidens *Bohemus* álnév alatt megírta, hogy az elűzés a Szudétaföldet félig pusztasággá tette. *Petr Prihoda* úgy vélte, Csehszlovákia feláldozta az erkölcsöt és a természetet a termelés oltárán. *Václav Havel* libereci dácsájában 1967-től vitákat rendeztek Szudétaföld gondjairól. A vitákból az Amerika Hangja és a Frankfurter Rundschau is közölt részleteket. Mlynárik német újságoknak kijelentette, Csehszlovákiának nem sikerült az üres helyek betelepítése. 1981-ben a Charta 77 kimondta, hogy összefüggés van a társadalmi hanyatlás és a környezetrombolás között. Egy külföldre csempészett

levelük részleteit 1984-ben több nyugati újság és a SzER közölte. A szerzők megállapították, hogy Csehszlovákia etnikai, vallási, és gazdasági sokfélesége helyébe zárt, barátságtalan enklávék léptek, amelyek fenyegetően viselkednek egymással. *Potocka, Heidegger* és *Husserl* filozófusok hatással voltak a Charta 77-esekre és Havelre. Bírálták a modern technológiát és a fogyasztás hajszolását. Havel úgy látta, az államok elgépiesednek, az ember statisztikai adattá, szavazóvá, fogyasztóvá válik (Politika és lelkiismeret, 1984). Havel felfogása lett az alapja a „high modernism”-ot kritizáló *David Harvey* és *James Scott* munkásságának. Havel a természetben élő családi farm életmódját tartotta ideálisnak (Havel: Asanace, 1987). Ezek a gondolatok megjelentek az amerikai újbaldalon és később Európában a zöldeknél. Prihoda szerint a városok elszakadtak „organikus” történelmi fejlődésüktől.

Eközben a határ német oldalán újjáélesztették a Heimat-gondolatot, a természet védelmét, a polgári tevékenységeket. A felmérések szerint a kitelepített németeknek alig 7 százaléka költözött volna vissza Csehszlovákiába. Már nem a korábbi identitásuk, hanem a helybeli Heimat érdekelte őket. A szülőföld újjáteremtése eredményes gyógymódnak bizonyult.

A szerző az utószóban a nosztalgia szerepét vizsgálja. Kiderült, hogy a sziléziai németeknek a nosztalgia hatalmas ösztönzést adott ahhoz, hogy Nyugat-Németországban felépítsék a közösségeiket, illetve hogy múzeumokkal, publikációkkal és társadalmi szerveződéssel megőrizték volt csehországi otthonuk emlékét. A nosztalgia az ő esetükben nem volt beteges jelenség. Ha a nosztalgia a visszahozhatatlan múlt és hely utáni sóvárgást jelenti, akkor viszont reakciós érzelm, amely területi revizionizmushoz vezethet. A németek eleinte valóban szerették volna visszakapni régi területeiket, de később már csak emlékezni akartak. Heimat-újságaik és könyveik segítségével közösséggé szerveződtek. *Paul Goodman* könyvei a modern társadalmak „elembertelenítő tendenciái”-ról, a technológia környezetromboló hatásáról szólnak. Szerinte minél kevesebb központi ellenőrzésre van szükség. Ez a baloldali liberalizmus elve. Havel szintén a helyi intézkedéseket szegezte szembe az állami bürokrácia

egységesítő hatalmával. A csehek egy Antikomplex nevű csoport segítségével dolgozzák fel történelmüket. Előadásokat szerveznek, kiadványokat készítenek. Az elvesztett Szudéta-föld című kiállításukon a táj régi és jelenkori állapotát mutatták be (2007). A németek ezrei látogatták a kiállítást a határon túlról. Kiadták németül is Petr Prihoda szamizdat könyvét a „Lost History”-t (1985). Mindezzel a felelősséget akarták felébreszteni mindkét népben a volt Szudéta-föld iránt. Szerzőnk saját fiatalkori emlékét idézi fel egy amerikai kisvárosról, ahol a nagy, fedett üzletházak az ún. mallok lebontása után újra barátságossá tették a városközpontot. (Lásd *Jane Jacobs The Death and Life of Great American Cities*, 1961.) Az Antikomplex csoport tagjai újjáindítják az életet, beültetik erdővel a lepusztult hegyeket, nyitott bányatárnákat, restaurálják a műemlékeket, szobrokat. A csehek és németek közösen helyreállították Hnévnicében az I. világháborús romos emlékkápolnát, hogy évenként együtt emlékezzenek megszenvedett múltjukra.

Eagle Glassheim mélységes együttérzéssel írta le a kitelepített németek és a helyükbe költöztetett csehek történetét, valamint azt a tragikus környezetrombolást, amit a kommunizmus erőltetett iparosítása okozott a volt Szudétavidéken. Olyan rendszer volt ez, amelynek nem az ember volt a fontos, hanem a haszon, ezért okozott súlyos szenvedéseket. A szerző az 1940-es évektől a kommunizmus bukásáig, és a ma is érzékelhető következményekig vezeti el az olvasót. Rámutat, hogy a túlfeszített modernizálás nem csak a kommunizmust jellemezte, de mindenütt romboló következményei voltak. A könyvben 18 oldalnyi bibliográfia és pontos mutató található, valamint számos fénykép szemlélteti a határvidéken végbement pusztulást.

Eagle Glassheim: *Cleansing the Czechoslovak Borderland - Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*, (A csehszlovák határvidék megtisztítása – migráció, környezet és egészség a korábbi Szudéta-földön) Pitt Series in Russian and East European Studies, University of Pittsburgh Press, 2016. 275 o. ISBN 13: 978-0-8229-6426-1

Fodor Mihályné

A clevelandi magyarok hagyományőrzési kísérletei

Az ohioi Cleveland mindig az „amerikás” magyar közösségek egyik fő központjának számított. A város magyar lakossága a népszámlálások adatai szerint 1900 és 1920 között 9558 főről 43 134 főre emelkedett. Ennek megfelelően, természetesen nem *Szentkirályi Endre* *Being Hungarian in Cleveland* című munkája az első, amely a város magyar közösségeivel foglalkozik. Már 1981-ben is megjelent egy összefoglaló jellegű mű a szintén magyar származású *Susan M. Papp* tollából.¹ Ez még egy hagyományos, elsősorban kvantitatív módszerekkel dolgozó áttekintő munka volt, melyben még a magyar történelem rövid bemutatása is helyet kapott, egészen az Árpád-kortól kezdve. Ebben az ismertetésben a város magyarságának történetével foglalkozó legújabb kötetet mutatom be, amely a magyar hagyományok őrzésének szempontjából közelíti meg a témakört, már kizárólagosan az amerikai magyar történelemre és azon belül is Cleveland kontextusára fókuszálva.²

A szerző, Szentkirályi Endre maga is Clevelandből származik, egyetemi diplomáit a Clevelandi Egyetemen, ill. az Akroni Egyetemen szerezte, doktori fokozatot viszont Magyarországon, a Debreceni Egyetemen kapott 2013-ban. Disszertációjának címe „Hungarians in Cleveland 1951–2011: Then and Now”³ volt. Az itt ismertetett kötet is ebből a disszertációból nőtt ki. Korábbi könyvei is a clevelandi magyar közösségek történetével foglalkoztak, közülük is kiemelkedik a *Zrínyi Kiadónál* 2014-ben megjelent *Cold War to Warm Coo-*

1 Susan M. Papp: *Hungarian Americans and Their Communities in Cleveland*. Cleveland, OH, USA. 1981. 170. o.

2 Endre Szentkirályi: *Being Hungarian in Cleveland. Maintaining Language, Culture, and Traditions*. Helena History Press, Cleveland. 2019.

3 *Magyarok Clevelandben 1951–2011: Akkor és most*.

peration: the Military Service of Cleveland Hungarians 1950–2014, amely a hidegháború idején az amerikai hadseregben szolgált clevelandi magyarok történeteit gyűjti össze.⁴ Jelenleg egy Cleveland melletti középiskolában tanít angolt és németet, és a United Hungarian Societies nevű szervezet elnöke, mely nyolc magyar diplomát és tizenhárom civil szervezetet egyesít Cleveland vonzáskörzetében.

A bevezetőben a szerző felvázolja a kutatási módszereket, melyeket a kötet megírásához alkalmazott. Emellett megoszt néhány személyes történetet is, melyekből kiderül, hogy gyerekkorától kezdve részt vett a magyar közösség életében, felnőve pedig szinte automatikusan a néprajzkutatás felé fordult érdeklődése. Egyik alapvető célja éppen Susan M. Papp 1981-es munkájának frissítése, új ismeretekkel való kiegészítése volt. Ebben szakmai felkészültségének, magyar nyelvismeretének, illetve személyes kulturális beágyazottságának egyaránt nagy hasznát vette a kutatómunkája során.

A kötet öt fejezeten keresztül mutatja be Cleveland és a városban letelepedett magyarok történetét, illetve azokat az eszközöket, melyekkel a diaszpóra megőrizte magyar identitását: a cserkészetet, a művészetet, a segélyszervezeteket, a zenét, a sajtót, a nyelvhasználatot és még számos más, hasonlóan fontos faktort. Az első fejezetben a mai Cleveland kialakulásának történetét ismerjük meg. A rövid áttekintésben a magyar közösség fejlődésével is megismerkedünk. A fejezet részét képezi a népszámlálási statisztikáknak egy részletesebb elemzése is, Ohio állam megyéi szerinti bontásban az 1940 és 2010 közötti időszakra vonatkozóan. Itt kiderül, hogy a 2010-es népszámlálás szerint 1 501 736 fő vallotta magát magyar származásúnak az Egyesült Államokban, ebből 193 512 élt Ohio államban. Azok száma viszont, akik otthonaikban elsődlegesen a magyar nyelvet használják, már jóval alacsonyabb: 91 445 országosan, illetve 8496-an Ohióban. Érdekes, hogy 2000 és 2010 között ezek a számok csökkenő tendenciát mutattak.⁵ A fejezet utolsó szakasza részletesen elemzi ezeket a statisztikai adatot, érdekes adalékokkal szolgálva az amerikai magyarság múltjával és jelenével kapcsolatban.

4 Endre Szentkirályi: Cold War to Warm Cooperation. The Military Service of Cleveland Hungarians. (Egy amerikai város magyar katonái 1950–2014). Zrínyi, Bp. 2014.

5 Szentkirályi 2019. 25–27.

A második fejezet a clevelandi magyar hagyományőrzéssel foglalkozik. A hagyományőrző intézmények, civil szervezetek között legfőképpen színházak, dalkörök, cserkészegyletek, sportegyesületek szerepelnek. Ezek száma hullámzott a kötetben vizsgált 1940-es évek és napjaink között. Különösen jelentős volt a zsugorodás a csúcsideőszakhoz képest, ami az 1920-as évekre tehető. Ez kitartott még az '50-es években is, amikor az ún. DP-generáció⁶ tagjai Clevelandbe érkezésükkor egy komplett magyar világban találták magukat. A városon belül is kiemelkedő volt a Buckeye Road és környéke, melynek mintegy negyven ezres lakosságából 87 százalék tartotta magát magyarnak.⁷ Évente szép számmal tartottak a városban magyar társasági eseményeket, mint például szüreti fesztiválokat, újévi táncmulatságokat, pikniket, szabadtéri színházi előadásokat, és több mint évi száz magyar stílusú esküvőt, de időnként még „debreceni vásárok” tartására is sor került. Mindez az ötvenes évek után folyamatos zsugorodásnak indult, az események ritkultak, a magyar üzletek sorra bezártak, az egyház-közösségek elnéptelenedtek. A fejezetben Szentkirályi sorra veszi és részletesebben bemutatja azokat a civil szervezeteket, amelyek a legtovább kitartottak, ill. valamilyen más szempontból a legérdekesebbnek számítanak. Emellett foglalkozik a magyar épített örökséggel is: szobrok, kertek, emlékművek jelezték – és jelzik ma is az utókor számára, hogy tekintélyes magyar közösség élt ebben a városban.

Érdekes része még a fejezetnek a magyar szokásokkal foglalkozó szakasz is. Az ilyen „szokások” között említi meg a szerző a clevelandi magyarság katonai szolgálatra való nagyarányú hajlandóságát. Ez is egy fajtája lehet hálájuk kifejezésének az új haza, az Egyesült Államok felé. Szentkirályi saját kutatásai szerint például 336 clevelandi magyar szolgált a vietnami háborúban, de vannak kutatások az első világháborúban amerikai oldalon harcolt magyar származású katonák személyére vonatkozóan is.⁸ Szentkirályi Endre egyébként

6 A második világháborút követően „Displaced Person” státuszt kapott menekültek.

7 Szentkirályi 2019. 36.

8 Erre vonatkozóan legújabban lásd Ambrus László: Az ohioi 332. gyalogezred és magyar származású katonái a Nagy Háborúban. In: Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában. Szerk: Ambrus László – Rakita Eszter. Líceum, Eger. 2019. 101–128.

2014-ben külön kötetben foglalkozott a clevelandi magyarok katonai szolgálatával a hidegháború éveit alát.

A harmadik fejezet a „Kultúra” címet kapta, és a Magyar Egyesület (Hungarian Association) történetének bemutatása mellett a cserkész-tevékenységgel, művészetekkel, zenével és a magyar nyelven megszólalt rádióműsorokkal foglalkozik. Ezek mellett kitér a clevelandi magyar üzleti életre és a politikai aktivitásra is. Ebben a szakaszban olvashatjuk talán a fejezet legizgalmasabb történeteit. 1974-ben például Mindszenty József bíboros látogatott a városba, ami igencsak nagy érdeklődést váltott ki a helyi magyar közösségben. A szerző 2017-ben végzett kérdőíves kutatása pedig rávilágít a mai clevelandi magyarság amerikai és nemzetközi politikai tájékozottságára, illetve a politikai eseményekben mutatott részvételi hajlandóságukra.

A Nyelv és Irodalom című negyedik részben a clevelandi magyar sajtó és könyvkiadás történetét ismerhetjük meg, különös tekintettel az 1950-es évektől napjainkig terjedő időszakra. A szerző sorra veszi a városban rövidebb-hosszabb periódusokon keresztül megjelent napi- és hetilapokat, magazinokat, folyóiratokat, bemutatja a magyar nyomdák, magyar könyvekkel foglalkozó könyvkiadók munkáját és számot ad a clevelandi könyvtárak és történelmi-hagyományőrző egyesületek gyűjteményeiben elérhető magyar nyelvű szépirodalmi művek mennyiségéről és változatosságáról. Izgalmas szemezgetni a rengeteg, legtöbbször rövid életű sajtótermék címei között, érdekes tanulmányok születhetnének ezek cikkanyagának és szerkesztőségi iratainak kutatásából. Szó esik még a fejezetben a clevelandi magyar irodalom jeles alakjairól is, például Reményi Józsefről (1870–1950), Tarnóczy Árpádról (1884–1957), vagy Pólya Lászlóról (1870–1950).

Az ötödik fejezet talán a kötet legizgalmasabb része, mely a szerző eredeti kutatásának eredményeit összegzi. A fejezet fő kérdése az, hogy egy Clevelandhez hasonló nagyváros magyar lakossága hogyan viszonyul a magyar nyelvhez, hogyan adják azt tovább az újabb generációk számára, illetve milyen mértékben és módon őrzik meg. E kérdések megválaszolásához esettanulmányokat hív segítségül, szám szerint 18-at. Mindegyik alanya Cleveland külvárosi kerületeiben él.

A minta alacsony számát az interjúk mélyítésével igyekszik ellensúlyozni, de nem mulasztja el megjegyezni, hogy az eredmények nem reprezentatívak. Ugyanakkor fontos szempont volt az alanyok kiválasztásánál, hogy hasonló szocio-kulturális háttérrel rendelkezzenek, hogy betekintést nyerhessünk általuk abba, milyen is lehetett magyarként felnőni Clevelandben. Emellett azonban háttérük és életkörülményeik eléggé különbözőek ahhoz, hogy a bevándorlási korszakok megfelelően széles spektrumára engedjenek rálátást. Így a DP, az 1956-os, és újabb bevándorlók leszármazottai is szerepelnek a kutatásban. Vannak, akiknek mindkét szülője magyar, vannak, akiknek csak az egyik, illetve akadnak akik magyar házasársat is választottak. Többségük (15-en) Clevelandben is született.⁹

A kutatás módszerül Szentkirályi a kis csoportos irányított beszélgetéseket választotta. Ez a munkaforma egyrészt megfelelő fokú bizalmi viszony kialakítását teszi lehetővé, másrészt a résztvevők nemcsak a kérdésekre válaszolgatnak, de egymás megjegyzéseire, válaszaira is tudnak reagálni. Ez az emlékek előhozását is meg tudja könnyíteni, hiszen a csoportos interjúszituáció sokszor más emlékezési mechanizmusokat indíthat be, mint az egyéni.¹⁰ Az interjúk két „köre” 2010-ben és 2017-ben zajlott. A fejezet ennek a kvantitatív kutatásnak az eredményeit összegzi. A 18 alany életútjai – a szerző konklúziója szerint – mind-mind egyediek, ugyanakkor lényeges vonásaikban nem térnek el a clevelandi amerikai magyarok tipikus jellemzőitől. Eszerint döntő többségük (17 fő) folyékony magyar nyelvű kommunikációra képes, nyelvi készségeik megőrzésében és fejlesztésében pedig három fő faktor: a szülők, a barátok, és a magyar gyökerekhez való kötődés szorossága játszik szerepet.¹¹ Igen érdekes olvasni az interjúrészleteket a fejezetben, melyekből rálátásunk nyílik e családok otthoni nyelvhasználatára, a ma használt köznyelvi magyarral kapcsolatban tapasztalt megértési nehézségeikre, illetve arra, hogy milyennek látják a magyar

9 Szentkirályi 2019. 129.

10 Lásd Tóth Eszter Zsófia: Az oral history elméleti és gyakorlati kérdései. In: Balabás Dániel (szerk.): Módszertani tanulmányok. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések VIII. Líceum, Eger. 2013. 32.

11 Szentkirályi 2019. 131.

kultúrát úgy, hogy a vele való érintkezési lehetőségeik korlátozottak.

A kötet végén található függelékben historiográfiai áttekintést kapunk a Clevelandben megjelent magyar nyelvű (és vonatkozású) könyvekről, és egyéb sajtótermékekről. Emellett a szerző arra is gondot fordít, hogy számba vegye azokat a „lelőhelyeket”, ahol nagyobb méretű magyar könyvállomány található a városban és közvetlen környezetében. Szintén a függelék részét képezi a kutatás módszertani és elméleti hátterének bemutatása is. Itt közli a szerző az általa használt kérdőívek mintalapjait és az alanyoknak feltett kérdéssorokat is. Hasznos adalék a település magyarságának tanulmányozásához a helyi magyar egyházközségek és civil szervezetek vezetőit tartalmazó adattár, ami szintén a kötet függelékében kapott helyet. A kötetet a bibliográfia, a jegyzetapparátus, névmutató és egy kép- és illusztrációmelléklet zárja.

Szentkirályi Endre kötete új szempontokkal gazdagítja a kíváncsiorolt magyarsággal kapcsolatos ismereteinket a nyelv- és kultúra megőrzésének témakörében. Cleveland példája kitűnően alkalmas egy ilyen elemzés számára, hiszen a város az egyik legnagyobb, legstabilabban fennmaradt magyar bevándorló közösségnek ad otthont. A *Being Hungarian in Cleveland* című kötettel egy igényes, informatív, hasznos és újszerű ismeretekben bővelkedő munkával gazdagodott mind az érdeklődő közönség, mind a témakört kutató szakma képviselői.

Endre Szentkirályi: *Being Hungarian in Cleveland. Maintaining Language, Culture, and Traditions* (Magyarnak lenni Clevelandben. A nyelv, kultúra és hagyomány megőrzése). Helena History Press, Cleveland. 2019. 280 o.

Rakita Eszter

A férfi, aki felpofozta Szálasit

Az Egyesült Államokba történt magyar kivándorlás egy jól feltérképezett és a magyar–amerikai kapcsolatok ünnepezt fejezete, legalábbis abból a szempontból, hogy számtalan történész és etnográfus foglalkozott behatóan a témával. Noha magyarok „mindig” jelen voltak a tengerentúli köztársaság életében, a masszív magyar kivándorlás az 1880-as években kezdődött és gyakorlatilag – kisebb-nagyobb ingadozásokkal – az első világháborúig tartott. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de a becselesek körülbelül egy millió magyar kivándorlóval számolnak. Noha a téma feldolgozottsága igen magas, néha mégis adódik egy-egy figyelemfelkeltő kiegészítés. A jelen kötet is ebbe a sorba tartozik, amely egy magyar kivándorló önéletrajza. Ami talán megkülönbözteti egyéb kordokumentumoktól, az nem csupán a hosszú időt átívelő narratíva, hanem a szerző, *Martin Himler* kalandos életútjából is adódik, amely a tizenkilencedik század végi szénbányák világától egészen a második világháború utáni Magyarorszáig tart.

Himler 1888-ban született Pásztón, tizenegygyermekes zsidó család gyermekeként, majd a közeli Mátraverebélyre költöztek, ahol a helyi kocsmát vezette a család. Himler érdekesen ír, néhol egészen néprajzi hitelességgel tárja elénk a tizenkilencedik század végi mindennapokat az Almássy grófhhoz tartozó birtokon és környékén, majd később a fővárosban. Iskoláit Pásztón, majd Turócszentmártonban, később pedig rövid ideig Budapesten végezte. Megtudjuk, milyen körülmények között tengette életét egy fiatal, komoly iskolai végzettség nélküli, németül nem beszélő zsidó fiatalember a budapesti századelőn. A zsidó vallás nem vonzotta, kifejezetten korlátozónak érezte, s később Amerikában hivatalosan is

áttért a katolikus vallásra. Sok honfitársához hasonlóan, számára az Egyesült Államok jelentette a szabadulás lehetőségét, amiben nem kis mértékben dominált az akkori hároméves kötelező katonai szolgálat. Eredetileg csak pénzgyűjtés céljából vándorolt ki, mint annyi sok más magyar, s sokukhoz hasonlóan, végül kint ragadt. Noha a kollektív tudásunk elég bő a kivándorolt magyarokról ebben az időben, üdítő érdekesség olvasni az odaútról, annak sajátosságairól, s a megérkezés körülményeiről. Szintén némileg meglepő szempont, hogy Himler családjában szégyenként éltek meg kivándorlását, hiszen azt megfutamodásnak tekintették.

Képet kapunk az Amerikába megérkező, s a körülményeket nem ismerő magyar bevándorlók sokszor sanyarú helyzetéről. A tizen-nyolc éves Himler – számos előtte és utána érkező honfitársához hasonlóan – a szénbányákban kezdte. Érzékletesen mutatja be a kezdő bányász életét, s nehéz munkáját, amit Himler, néhány a hajón dolgozó társával egyetemben nyolc nap után feladott és más munkalehetőség után nézett. Először Portsmouth, Ohio, majd New Boston, Ohio következett – ez utóbbi helyen a helyi acélgyárban dolgozott Himler. A Portsmouth-ban töltött néhány nap is pozitív tapasztalat volt, ami arra a belátásra készítette Himlert, hogy „tudtam, sosem fogom elhagyni ezt a csodálatos országot... Beleszerettem Amerikába azon a napon, és a szerelem kitartó, soha el nem múló szeretet volt”. (37. o.) És ez az érzés kitartott mindamellett, hogy rengeteg kisebb-nagyobb inzultus érte a bevándorlókat, például a nativizmus (általános idegengyűlölet) felerősödése következtében. Tíz hét után Himler továbbállt és Clevelandban kötött ki. Itt különböző munkákat végzett kifejezett gyakorisággal váltogatva őket. Ezután rövid ideig Pennsylvaniában bányászkodott, majd New York következett. Ezekben az időkben, és később is, Himler kívülállónak érezte magát az Egyesült Államokban, és az érzés elkísérte egészen addig, amíg nem lett hivatalosan a kormány alkalmazottja a második világháború során – harminchét évvel később.

Természetesen az 1907-es recesszió nem segített könnyen munkát találni, s Himler pénz nélkül tengődött. Érzékletes képet ad, hogyan próbált – sok ezred magával – munkát találni, koldulni,

meleg ételhez vagy szálláshoz jutni. Azután megint a West Virginia-i szénbányában találta magát, miután egynapos osztrigahajós szolgálat volt a soron, majd ismét New York, s további helyszínek – igazi csavargó életet élt. Később New Orleans következett, amikor is Himler egy csavargó-társadalom része volt, amely életvitelt nagyon élvezte, majd visszatért New Yorkba.

Tisztelettel adózik a bevándorlók nagy tömegének, akiknek véleménye szerint nagy része volt Amerika felvirágzásában munkaerejüknek köszönhetően, s különösen dicséri az asszonyokat, akik áldozatos munkával látták el a férjeiket, gyermekieket, a háztartást, s a sok esetben náluk megszálló fizetővendégeket. Változatos élete, s annak változatos leírása szórakoztató, élénk tárja a kor Amerikája magyar bevándorló közösségének jellegzetességeit: a különböző magyar társaságokat és azok közötti rivalizálást, az otthon maradt családtagoknak és ismerősöknek az amerikai prosperálást bizonyítandó fényképek hazaküldését, a munkalehetőség hiányát és nehézségét, a nélkülözést, stb. Himler dolgozott magyar nyelvű újságnak, miközben segítette szobádozó cipőboltjának forgalmát, később postai úton rendelhető árukat reklámozott, s különösen ez utóbbi állásnak köszönhetően végül lassan anyagilag rendbe jöttek a dolgai. Az évek alatt eléggé kiismerte az üzleti élet fonákságait ahhoz, hogy a különböző magyarok által lakott vidékekre járjon árusként (peddler). Ebben a „szakmában” sikeres volt, és miután megszerezte az amerikai állampolgárságot 1913-ban, azon a nyáron – hat év után – hazalátogatott Magyarországra, amit később további hazautazások követtek. Ennek rövid leírása is jó képet fest a sok ezer egyszer vagy többször, esetlegesen vagy véglegesen hazatért „amerikások” itthoni fogadtatásáról. Az Egyesült Államokba való visszatérte után lapkiadásba fogott, melynek elsődleges feladata magyar származású bányászok tájékoztatása és támogatása volt, hiszen rengeteg kisebb-nagyobb visszaélés áldozatai voltak. Ez a lap, a *Magyar Bányászlap* (*Hungarian Miners' Journal*) hamarosan széleskörű előfizetésnek örvendett, s az első világháború alatt kifejezetten jövedelmező heti lappá nőtte ki magát. Egyszer még Károlyi Mihályt is elkísérte West Virginiába, hogy az találkozzon az ottani magyar bányászokkal – és adományt kérjen tőlük.

Az első világháború végére Himler kezdte unni magát és lapkiadói vállalkozását, és vállalkozói szemlélete – a bányászok sorsa iránt érzett felelősségével együtt – új úton indította el. A háború után ismét visszatért szülőhazájába, s nem csupán családi látogatásról volt szó. Herbert Hoover ugyanis megbízta, hogy térképezze fel, mennyire és miként szükséges gyermekélelmezési pontokat felállítani Budapesten. Miután visszaérkezett az USA-ba, a bányászati vállalkozás nem várt nehézségeivel kellett megküzdenie. Ennek az lett az eredménye, hogy megalapította Himlerville-t Kentucky legkeletibb szélén, s megvalósított egy bányászfalut, melyet magyar származású munkások népesítettek be. A közel nyolcvan ház, amely a munkásoknak épült, a kor színvonalának csúcsát jelentette egy bányászfalu szintjén: fürdőszoba, folyóvíz, csatornázás. A vállalkozás szerencsétlenségére, a háború utáni években a szénárak nagyot zuhantak, így egyre nehezebb volt életben tartani a vállalkozást, de egy jóindulatú bankár segített. 1921-ben újabb két hónapra hazalátogatott, és minden egyes ilyen alkalommal született írásnál nem győzte bírálni a Horthy-rendszert.

Felépítetett egy templomot és egy kétszáz fős általános iskolát, ahol angolul és magyarul is folyt oktatás, és amelyik Kentucky állam legjobb színvonalú iskolája lett. Sőt, esti iskolában készítette fel a magyar bevándorlókat az állampolgári ismeretekre, hogy azok sikeresen meg tudják szerezni az amerikai állampolgárságot. Rezesbandát hívott létre, mozifilmvetítések voltak, s az eleinte ellenséges környékbeliek is egyre inkább elfogadták Himlerville-t, aminek talán köze volt ahhoz is, hogy Himler sikeresen vette fel a harcot a Ku Klux Klan helyi szervezeteivel. A szegény megyében a bevándorolt magyarok magasabb életszínvonalon éltek, mint akármelyik helybéli. Himler szerint a bányászfalut „mint érdekes szociális kísérletet az egész Amerikában és a világon ismerték”. (190. o.)

Évekig sikerült üzemeltetni a bányát, még ha veszteségesen is, de előbb-utóbb szembe kellett nézni az elkerülhetetlennel: a vállalkozás 1928-ban csődbe jutott, s a telep gyakorlatilag megszűnt. Himler kérésére a nevet is megváltoztatták, azóta Beauty (Szépség) a település neve. Ekkor jelentkezett először rosszindulatú daganat

a szájpadrólásán. Az orvosi beavatkozás és vizsgálatok viszont jó eredménnyel zárultak. Innentől lapkiadással és szerkesztéssel foglalkozott Columbusban (Ohio állam). Emellett a középnnyugati és különösen az északnyugati farmgazdaságokhoz próbált megfelelő embereket találni a The Chicago, Milwaukee, St. Paul, and Pacific Railroad vasúttársaság égisze alatt (Dakota államban egy magyar farmerkolóniát alapított). Ennek a tevékenységnek a gazdasági világválság vetett véget, miután Himler Clevelandbe költözött, s újabb lapot indított útjára *The New American* címmel, amely teljes egészében angol nyelvű lap volt. A kedvezőtlen gazdasági helyzet azonban tönkre tette ezt a vállalkozást is. 1932-ben Detroitba tette át székhelyét. A *Magyar Bányászlap*-ot viszont egészen 1943-ig, második világháborús szolgálatba vonulásáig szerkesztette, amit utána unokaöccse vitt tovább. Himler részt vett Franklin Delano Rooseveltnél New Deal-t népszerűsítő kampányában 1933-ban és 1935-ben, de annak harmadik jelöltsége eltaszította az elnöktől. 1936-ban megszervezte az Amerikai Magyar Szövetséget (American Hungarian Federation), majd 1938-ban megint visszatért egy rövid időre Magyarországra, de újfent nem tetszett neki az, amit itt tapasztalt.

A második világháborúban Pearl Harbor (1941. december 7.) után egyből felajánlotta szolgálatait az amerikai kormánzatnak, de csak két évvel később kérték erre fel. Az amerikaiak titkos katonai szervezetéhez az OSS-hez (Office of Strategic Services) osztották be, s ebben a kapacitásában végül már a háború vége után, az amerikai megszállási övezetben foglalkozott a prominens magyar hadifoglyok kikérdezésével. Itt volt alkalma kihallgatni többek között Szálasi Ferencet vagy Endre Lászlót, akik közvetlenül is felelősek voltak számos családtagja meggyilkolásáért. Noha az emlékirat nem tér ki rá, állítólag egy jó nagy pofon győzte meg Szálasiat arról, hogy válaszoljon Himler kérdéseire. Nem csoda, ha ez élete egyik legmegpróbáltatásosabb, rövid időszaka volt lelki értelemben. Szeptemberben Dálnoki Miklós Béla invitálására Budapestre utazhatott, de nem sok pozitív élmény érte. 1945 októberében tért vissza az Egyesült Államokba, de szinte egyből visszavezényelték Bécsbe,

ahol szintén kellemetlen időszakot élt meg. Itt elsősorban a párizsi békekonferenciára gyűjtött anyagot, s ehhez többször Budapestre is kellett utaznia 1946 során. Végül 1946 júniusában tért végleg haza az USA-ba és szerelt le az amerikai hadseregtől.

Sokszor megfigyelhető, hogyan azonosítja Himler magát Amerikával, mennyire büszke, hogy az Egyesült Államok állampolgárának nevezheti magát. Ez nem meglepő, hiszen korábban számtalanszor panaszkodott kívülállóságára, akár faji, akár bevándorló alapon. Az amerikai kormányzat részére végzett titkosszolgálati munka kapcsán „először életemben nem éreztem kívülállónak magam”. (247. o.) A szöveg hirtelen, a hidegháború kezdetén ér véget, aminek számos oka lehet. Mindenesetre ez igen sajnálatos tény, mert az 1960-ban elhunyt szerző még bizonyára rengeteg érdekességgel tudott volna szolgálni az 1950-es évek béli magyar kolóniák és bevándorolt személyek, illetve azok leszármazottainak sorsáról, tapasztalatairól és az Egyesült Államokhoz és egykori hazájukhoz fűződő viszonyukról.

Sokszor fillér és cent pontossággal idézi vissza bizonyos dolgok árait, vagy éppen keresletét, ami arra enged következtetni, hogy vagy szörnyen éles memóriája volt, vagy hogy alkalmasint készített naplójegyzeteket, noha az utóbbiról nem esik szó az emlékiratokban. A könyvet bőséges fényképgyűjtemény teszi gazdagabbá. Ezek Himler élete amerikai szakaszának fontos és tudommal eddig nem látott fényképei, melyek az olvasó elé tárják bevándorló éveit, s különböző munkáit az Egyesült Államokban.

Miért is öröndetes ez a most megjelent önéletrajzi írás? Nem irodalmi színvonala miatt, noha olvasmányos anyaggal állunk szemben, hanem a sok szempontból történeti érdekességgel szolgáló leírás miatt, ami megőriz valamit az Egyesült Államokba kivándorolt magyarok sorsából, mindennapi nehéz életéből, ottani mikróközösségeik állapotáról. Ugyanakkor jól rámutat arra az amerikai gyakorlatra, hogy a kormány különböző szervei hogyan tudták hasznosítani a világ minden részéből érkezett bevándorlókat nem csupán olcsó munkaerejük miatt, hanem stratégiai szempontból is: mindig találtak olyan személyeket, akik szellemiségükben

már amerikaiaknak tekintették magukat, de kapcsolódásuk miatt az anyaországukhoz, elsősorban nyelvi szempontból, megkönnyítette az amerikai hadsereg és hírszerző szervek dolgát a háború alatt és után. Tervezik a kötet magyar kiadását is, amely igen érdekes színfoltja lesz a magyar–amerikai kapcsolatokkal foglalkozó irodalomnak.

Martin Himler, *The Making of an American. The Autobiography of a Hungarian Immigrant, Appalachian Entrepreneur, and OSS Officer* (Egy amerikai születése. Egy magyar bevándorló, appalache-i üzletember és titkosszolgálati tiszt önéletrajza). Knoxville, Tennessee: The University of Tennessee Press, 2018. xxix + 298 o.

Peterecz Zoltán

Lakomák a császárral: a mindennapi élet és a történelem a schönbrunni menükönyv körül 1913 májusától 1914 januárjáig

Az asztali kultúra vizsgálatánál a gasztronómatörténészek a szakácskönyvek, inventáriumok, étlapok mellett előszeretettel nyúlnak a menülapokhoz is, amelyeket napjainkban már egyre könnyebben tudnak kutatni.¹ *Hannes Etzlstorfer* és *Franz Karl Ruhm* könyvének az alapja egy 1913-1914 között lejegyzett schönbrunni menükönyv.² A kézirat majdnem egy éven át ismerteti, hogy mi került Ferenc József császár asztalára ebédre és vacsorára az udvari szakácsok jóvoltából.

A könyv szerzőpárosából Hannes Etzlstorfer művészet- és kultúrtörténész, kiállításkurátor és újságíró. Alapvetően az osztrák kultúrával foglalkozik, több könyvet írt a Habsburgokról.³ Franz Karl Ruhm a legendás szakács Franz Ruhm fia, aki átadta a kiadónak az eredeti kézírásos menükönyvet apja archívumából és jelen kötetnek az előszavát.

A könyv bevezetője több kisebb fejezetre tagolódik (7–19. o.). Az elsőből megismerhetjük Ferenc József egy átlagos napját. A napi ru-

1 Egyre többen tartják fontosnak a meglévő források digitalizálását és ingyenes közzétételét. Az interneten számos múzeum (például: <https://mkvm.hu/mdcb/?search=men%C3%BCClap>), könyvtár (például: <http://menus.nysl.org/menus>), magángyűjtő (<https://www.royal-menus.com/about-the-collection>) vagy akár tartomány (<http://www.provinz.bz.it/katalog-kulturgueter/de/suche-detail.asp>) birtokában lévő menülapokat kutathatják az érdeklődők. (letöltés dátuma: 2020. január 7.)

2 Az étlap annak a listának a neve a vendéglátásban, amelyen az összes felszolgált étel együtt szerepel, a menülap pedig egy adott ételsor. Balázs Éva (főszerk.): *Larousse gasztronómiai lexikon*. Geopen Könyvkiadó, Budapest, 2016. 244.

3 Például: *Habsburg: die schönsten Residenzen* (2007) (*Habsburg: a legszebb lakhelyek*); *Maria Theresia: Kinder, Kirche & Korsett; die privaten Seiten einer Herrscherin* (2008) (*Maria Terézia: gyermekek, egyház és fűző; egy uralkodónő magánélete*); *Die Reisen der Habsburger: Von Kavalierstouren, Brautschau und hoher Diplomatie* (2013) (*A Habsburgok utazásai: nagy utazások (Grand Tour), háztűznéző és a magas diplomácia*).

tin szerint Schönbrunnban reggel kinyomtatták a menülapot, az udvari konyha megfőzte az ételeket, az udvari cukrászda elkészítette a desszertet, megterítették az udvari asztalt, a pincéből pedig az udvari pincemester előkészítette az italokat. A császár egy munkanapja nagyon hosszú volt, ezért hajnali öt és hat között már reggelizett a dolgozószobájában. Általában teát vagy kávéat ivott, mellé tojást, vaját és sonkát evett, majd omlóssütemény, briós vagy kuglóf következett. Az ebédre 11 és 12 óra között került sor. Ferenc József szerette a polgári bécsi konyhát, ezért szívesen fogyasztott vajasgaluska-, húsgombóc-, borjúragu-, vagy zöldséglevest, természetesen nem feledve a „potage aux fleques-t” azaz „Fleckerlsuppe”-t, amit leginkább kockatészta levesnek⁴ fordíthatnánk. Főételnek gyakran kért marhahúst körettel, de szerette még a rostélyost, a borjúpörköltet, a bécsi szeletet és a szalontüdőt grízrétessel. Az uralkodó az ebédnél lemondott a desszetről, fogásonként egy pohár sört vagy bort töltöttek számára, majd az étkezés végén egy csésze kávé. A vacsora számított a főétkezésnek, hat és hét között került rá sor, és ezt nagyon szívesen költötte el a családtagok társaságában.

A bevezető második fejezete a menükönyvet és a bécsi udvari konyhát mutatja be. A harmadik kizárólag az udvari konyhakkal foglalkozik és az adott feladatok szerint ismerteti azokat (például: nagykonyha, büfékonyha, téstakonyha stb.). A negyedik és az ötödik a szakácsokra fókuszál. Az előbbiből megtudjuk, hogy főszakácsoknak csakis a legjobbakat vették fel. Nagyon fontos volt az alapos és megbízható képzés, amelyet vagy egy nemesi udvar konyháján vagy egy elsőosztályú étteremben sajátíthattak el, illetve nagyra értékelték még a külföldi munkatapasztalatot is. Persze voltak olyan főszakácsok, akik egészen alulról indulva, végigjárták az „udvari” számléírást és – az előzőek nélkül is – sikeres karriert futottak be az udvari konyhában.

Az ötödik, kisebb rész különlegessége, hogy nemcsak a feladatok és a különböző udvari címeket ismerhetjük meg, hanem konkrét neveket is, ami által sokkal közelebb kerül a téma az olvasóhoz. A két főszakács (Otto Deshalmes és Karl Tlaschek) feladata volt a

4 <https://www.lebensmittlexikon.de/f0000810.php>; <https://de.wikipedia.org/wiki/Fleckerl> (letöltés dátuma: 2020. január 7.)

konyha irányítása. Első osztályú szakács volt: Hubert Germershausen (előételek, tészták, tálalás), Anton Häring (levesek, előételek), Adolf Russwurm (levesek, előételek), Alexander Spörk (hideg tálak, tészták, tálalás), Ludwig Troszt (előételek, zöldségételek, tészták). A másodosztályú szakács Eduard Fika feladata volt a marhahús- és a zöldségételek elkészítése, míg a harmadosztályú Oskar Eder az előételekkel és a sültekkkel foglalkozott. Michael Enyedy elsőosztályú cukrászként fagylaltokat készített. Másodosztályú cukrászból két fő volt az udvari konyhán, Ludwig Geraus az aprósüteményekért, Josef Karl Horwarth pedig a desszertekért és a fagylaltokért felelt.

A bevezető hatodik alrésze az udvari pincével és az italokkal, a hetedik pedig az udvari asztallal és az étkezéssel foglalkozik. Az utóbbiból megtudhatjuk, hogy egy 12 fogásos díszvacsora maximum 45 percig tartott, mivel a császár nagyon gyorsan evett, ezért amikor ő befejezte az étkezést mindenkinek véget ért a vacsora. Ezért nem volt ritka, hogy a vacsorát követően a császári udvar vendégei átsétáltak a Hotel Sacherba némi harapnivalóért.⁵

Ezt követően a könyv havi bontásban ismerteti a császári lakomákat (21–205. old), kiegészítve az uralkodó aznapi programjával (a júliust és az augusztust összevonták a szerzők és a „Sommer in Bad Ischl”, azaz „Nyár Bad Ischlben” címet adták a fejezetnek). Ebből adódóan a második egység azoknak is roppant érdekes lehet, akik a gasztronómia mellett a kultúrtörténet iránt is érdeklődnek. A szerzők leginkább korabeli újságcikkek alapján rekonstruálták az uralkodó és Bécs mindennapjait. Megtudhatjuk, hogy mikor lépett fel Enrico Caruso az operában, vagy mennyi lett a Rapid-Ferencváros meccs eredménye, illetve hogyan csodálták meg Zeppelin léghajóját a bécsiek. A könnyedebb témák mellett szó esik a heti audienciákról, II. Vilmos német császár vagy XIII. Alfonz spanyol király látogatásáról, a Tisza Istvánnal való találkozási, valamint Alfred Redl ezredes árulásáról.

5 A reprezentatív vacsorákat a vendégek típusától és számától függően a Schönbunni palota ünnepi termében, báltermében vagy márványtermében, illetve a Hofburg kancellária-szárnnyában tartották. Természetesen csak az utóbbi esetben volt reális opció a Sacher felkeresése.

Az ételekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a császári menükönyv első bejegyzése 1913. május 4-én, vasárnap született.⁶ Az uralkodó ebédre vajasgaluska levest (Potage noque de beurre), majd csirkét gombával, rizzsel és fiatal zöldborsóval (Poulet aux champignon, riz et petits pois verts) fogyasztott. A vacsora eredetileg tíz fogást tartalmazott, de ebből a császár négyet kihúzott, így aznap este „csupán” hatféle ételt szolgáltak fel. Ez a fajta szelektálás végig megfigyelhető a vacsoráknál, ugyanis alig találhatunk olyan napot, amikor ne lett volna lehúzva 2-3 fogás. A könyv érdekessége, hogy a menülapokon szereplő ételek közül többnek közölték – korabeli szakácskönyvek alapján – a receptjét. Így, ha szeretnénk, bátran elkészíthetjük a sonkás tésztát (Schinkenfleckerl – 136. o.), a rákmeridont (Meridon d’écrevisses – 49. old) vagy a bajor gőzgombócot (Bayrische Dampf-Nudeln – 123. o.). A menülapon szereplő ételeket természetesen franciául írták, de a fogások többségét a bécsi konyha adta. A Tafelspitzet, azaz a főtt marhahúst majdhogynem minden nap felszolgálták, de a sertéskarajt véres hurkával, savanyúkáposztával és tormával sem vetette meg az uralkodó. Azonban az osztrák konyha legjellegzetesebb fogását, a bécsi szeletet nem a hagyományoknak megfelelően burgonyasalátával vagy petrezselymes krumplival, hanem rizottóval és apró borsóval kínálták karácsony első napján ebédre, amely felettébb szokatlan.

Összességében a szerzők megfelelően egészítették ki a kéziratos schönbrunni menükönyv időnként már talán túl „száraznak” tűnő ételeit a mindennapok eseményeivel, minek eredményeként egy hasznos és érdekes kötetet foghat kezében az olvasó.

Hannes Etlzstorfer – Franz Karl Ruhm: Tafeln mit dem Kaiser: Alltag und Geschichte rund um das Schönbrunner Menübuch von Mai 1913 bis Januar 1914. (Lakomák a császárral: a mindennapi élet és a történelem a schönbrunni menükönyv körül 1913 májusától 1914 januárjáig.) Verlag Kremayr & Scheriau GmbH & Co. KG, Wien, 2014. 214. o.

Füreder Balázs

⁶ Az utolsót 1914. január 29-én jegyezték fel.

HISTORIOGRÁFIA

A kultúrpropaganda rejtett útjai. Forráskiadvány a berlini Román Intézetéről (1940–1945)*

A román kormány 1940. augusztus 16-án kelt 2756. számú törvényerejű rendelete értelmében 1940. szeptember 1-től megkezdte működését Berlinben a Román Intézet (Rumänisches Institut in Deutschland). Az intézet ugyan mindössze öt évig működött, mégis gazdag forrásanyag maradt utána a román kultuszminisztérium levéltárában, a Szekuritáté történeti levéltárában, a romániai nagyobb egyetemek (Kolozsvár, Bukarest, Jászvásár) levéltáraiban, valamint a berlini és müncheni levéltárakban. Jelen kötetben a szerkesztők ezt a szerteágazó forrásanyagot tették közzé. A tudománypolitika- és kultúrdiplomácia-történet kutatása közkedvelt téma mind Magyarországon, mind Romániában. Ezért is lehet érdekes ez a kiadvány a magyar szakmai közönség számára is, hiszen egy ugyanolyan célokkal és feladatokkal ellátott párhuzamos intézmény történetét ismerhetjük meg belőle, mint amilyen a berlini Magyar Intézet is volt a két világháború között. Mivel a korabeli Németország jóindulatának elnyerése érdekében mind Románia, mind Magyarország fontos eszköznek tartotta a tudomány és kultúra bevetését a propaganda eszköztárába, ezért a Román Intézet működését feltáró dokumentumokban rengeteg magyar vonatkozást találunk.

A kötet szerkesztői ahhoz a román történészgenerációhoz tartoznak, mely egyre inkább eltávolodik a hitvita jellegű mártírológikus történelemszemlélettől. A Humboldt-ösztöndíjas *Irina Matei* a bukaresti egyetem adjunktusa a román-német kulturális és tudománytörténeti kapcsolatok avatott szakértője. *Lucian Nastasă-Kovács* főleg a két világháború közti román értelmiség karrierépítési technikáival, valamint a romániai kisebbségek (magyarok, zsidók, cigányok) történetével

* A recenzió az NKFIH 128 151. sz. pályázat keretében készült.

foglalkozott. E tárgyban több alapvető monográfiát és forráskiadványt is publikált már. Történeti mivolta mellett jelenleg a kolozsvári Bánffy-palotában működő Szépművészeti Múzeumot is igazgatja. A magyarság iránti tisztelete jeléül vette fel hivatalosan is nevébe a Kovács utótagot, magyar feleségének vezetéknevét. Egyébként a magyarság irányába tett gesztusainak, valamint a román és a magyar nép közeledését célzó tudományos munkásságának elismeréseként 2018-ban a „Magyar Érdemrend Lovagkeresztje” kitüntetést is megkapta.

A forráskiadvány elején kismonográfia méretű, terjedelmes (178 oldalas) előszó található, melyben a szerzők részletesen bemutatják a két világháború közti román-német kulturális és tudományos kapcsolatokat. Ezután következik 218 dokumentum közlése az 1930–1963 közötti időszakból. A berlini Román Intézet a román kiugrást követően (1944. augusztus 23.) gyakorlatilag csak formálisan létezett már, majd 1945. januárjától hivatalosan is megszűnt, a szerkesztők azonban jónak látták az Intézet főbb munkatársai (*Grigore Manolescu, Gheorghe Vinculescu, Constantin Noica* stb.) sorsának 1945 utáni alakulását is bemutatni. A közölt dokumentumokhoz gazdag magyarázó jegyzetanyag kapcsolódik. A kutatást nagyban megkönnyíti a kötet végén szereplő személy- és helynévmutató.

Az alábbiakban a kötetnek csupán azokra a részeire térek ki, melyek magyar szempontból a legtöbb új adatot és érdekességet tartalmazzák. A két világháború között mind a magyar, mind a román kultúrdiplomácia elsőrangú feladatának tartotta azt, hogy a tudományos térben megpróbálja Erdély történeti hovatartozása ügyében a maga pártjára állítani a legbefolyásosabb európai (elsősorban olasz és német) tudósokat. A berlini Román Intézet későbbi elnöke, a neves romanista Sextil Pușcariu 1932. január 12-én a román kultuszminiszterhez küldött, és a Román Intézet felállítását javasló beadványában a tudomány propagandisztikus célokra való felhasználása mellett állt ki, és érvei támogatására épp a németországi magyar kulturális és tudományos propagandát hozta fel: „E kiadványok támogatására külön pénzalapot kell létrehozni, és nem kell sajnálni az anyagi eszközöket arra, hogy kiadványaink a legjobb tudományos és technikai minőségben jelenhessenek meg. Ha e publikációk megfelelnek a legmodernebb köve-

telményeknek, akkor azzal nemcsak az Intézet, hanem Románia kulturális presztízse is növekedni fog. Kiváltképpen Németországban, ahol a tudományos munkákra alapozott propaganda írást a legfogékonyabban az emberek. A legjobb példa erre a berlini Magyar Intézet által kiadott *Ungarische Jahrbücher*, melybe a magyarországi tudományos élet legjelesebb képviselői írnak, és a folyóirat nemcsak Németországban, hanem egész Nyugaton a legjobb hírnévnek örvend, annak ellenére, hogy a tudományos objektivitás leple alatt a folyóirat politikai propagandát művel.” (211.) A magyar propagandához való viszonyítás már-már rögeszmésen tér vissza Pușcariunak szinte minden a Román Intézet tevékenységéről írott későbbi jelentésében is. Az 1942. július 1-én kelt beszámolójában ugyanakkor arról is írt, hogy a folytonos magyar-román civakodást a németek nem mindig nézik jó szemmel. „A Reich területén általunk szervezett sajtómegnyilvánulások és kulturális események ellen a magyar propaganda folyamatosan tiltakozik. Sztójay, a berlini magyar nagykövet, felkereste Ribbentropot, hogy átadja neki azokat a német sajtóban megjelent cikkeket, melyek pozitívan írnak Romániáról, valamint a Bukarestben németül kinyomtatott magyarellenes broszúrákat. Úgy gondolom, hogy ez a reakció teljesen természetes magyar részről, ahogyan az is, hogy mi minden alkalommal replikáinkban felhívjuk a figyelmet a magyarok turpisságaira. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Német Külügyminisztérium vezető köreit nagyon untatják már a magyar-román polémiák, és amikor csak alkalmuk adódik, mindig a szemünkre vetik a magyarok ellenében végzett felvilágosító tevékenységünket, biztosítva minket arról, hogy a magyarok irányában is hasonló csillapító beszédmodot alkalmaznak.” (540.) A román propaganda hatékonyabbá tételére Pușcariu azt javasolta, hogy a magyar kulturális propaganda nyomon követésére Berlinben egyenesen egy román kulturális kémszolgálatot kellene felállítani. Érdekesekek a német fél megnyerése érdekében tett témajavaslatok is. Ezek szerint a németeknek szánt román kiadványokban és konferenciákon a következő témákat kellene előnyben részesíteni: a Duna-delta és a fekete-tengeri kijárat biztosította gazdasági előnyök, az etnikai kisebbségekkel szemben tanúsított civilizált román politika, a kommunista veszély terjedésének megállításában játszott román

szerep, valamint a zsidó kérdés megoldása. E célok elérése érdekében javasolta a következő tematikájú kiadványok megjelentetését németül: egy nagyszabású Románia-történet; a román hadsereg története különös tekintettel az 1941–1942. évi katonai akciókra; összefoglaló Románia gazdasági kincseiről és a német-román gazdasági együttműködési lehetőségekről; a zsidók beszivárgása Délkelet-Európába, és Románia szerepe e régió zsidótlanításában, valamint az 1919. évi magyarországi bolsevizmus felszámolásában (540–541.).

A német külügyesek említett fenntartásai miatt ugyanakkor Pușcariu azt is hangsúlyozta, hogy a román propaganda külső aspektusaiban legyen visszafogottabb és kevésbé agresszív. Úgy vélte, hogy a tudományos jelleget kell hangsúlyozni és a tudomány leple alatt kell becsempészni a „román téziseket” a német olvasók elméjébe. E szubtilis tudományos propaganda témájaként szinte tálcán kínálta magát a *ki volt előbb Erdélyben* kérdés megválaszolása. A legkoherensebben a XIX. század második felében *Bogdan-Petriceicu Hasdeu*, a sok tekintetben dilettáns polihisztor által megalkotott dákoromán-kontinuitás elmélet a XX. század elején nemzetközi porondon vesztesre állt: az európai nyelvészek és történészek jó része kontinuitás-ellenes volt: *Wilhelm Meyer-Lübcke*, *Gustav Weigand*, *Petar Skok*, *Carlo Tagliavini*, *Ferdinand Lot*, *Karl Jaberg*. Akik meg elfogadták a kontinuitást, vagy nem voltak a téma szakértői (*R. W. Seton-Watson*), vagy nem tartoztak a korabeli európai nyelv- és történelemtudomány élvonalába (*Gino Lupi*, *Jaroslav Müller*, *Maurice Besnier*). Legnagyobb csapást a kontinuitás-elméletre *Tamás Lajos* mérte az 1935-ben magyarul és franciául is közzétett munkájában, amiért a Magyar Tudományos Akadémia, fiatal kora (mindössze huszonkilenc éves volt) ellenére nyomban levelező taggá is választotta.² A neves román történész, Gheorghe Ion Brătianu ugyan egy egész kismonográfiát írt franciául *Tamás* könyvének cáfolatára (*Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucarest, 1937), de a nemzetközi tudományos frontvonalakat ezzel sem sikerült áttörni. Ezért aztán úgy gondolták a román tudományos élet képviselői, hogy legjobb lenne egy „elfogulatlan” nyugat-európai

2 Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*, franciául: *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, *Archivum Europae Centro-Orientalis* I, 1935, 1–96; 1936, II, fasc. 1–2, 46–83; fasc. 3–4, 245–374.)

szerzővel cáfoltatni Tamás nézeteit. Elsőként a clermont-ferrand-i egyetem tanárát, *Paul Henry*t sikerült megnyerni az ügynek, aki egy rövid de annál vitriolosabb recenzióban reagált Tamás könyvére.³ *Paul Henry* azonban nem tartozott a korabeli európai tudományos elithez, ezért recenziója szinte teljességgel visszhangtalan maradt.

A kontinuitás-elmélet nem történeti és régészeti, hanem nyelvészeti szempontból volt a legsebezhetőbb (az ógermán elemek hiánya a román nyelvben, a román eredetű helynevek szinte teljes hiánya Erdély területén, valamint az albán-román szóképzéltani, fonetikai, morfológiai és szintaktikai nyelvi egyezések). A vitába tehát a romanista *Pușcariu* is bekapcsolódott, aki a kontinuitás védelmében írt munkáját (*Les enseignements de l'Atlas Linguistique de Roumaine*, Bucarest, 1936) Tamásnak ezekkel az ajánló szavakkal küldte meg: „Ajánlom e 'romantikus' képzelgéseket a románok őshazájáról Tamás Lajosnak, Kolozsvár, 1937. II. 14.” (A dedikált példány jelenleg az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének a könyvtárában található.) A fentiek alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy nem véletlenül került épp *Sextil Pușcariu* a berlini Román Intézet élére, aki nemcsak nyelvészként volt kiváló, hanem politikailag és ideológiailag is megbízható egyénnek számított, ugyanis a román fasiszta ortodox misztikus szervezetnek, a *Vasgárdának* volt a tagja. Ebből egyébként a későbbiekben nehézségei is támadtak, mert a *vasgárdista* felkelés levereése után (1941 januárja) *Ion Antonescu* marsall azt fontolgatta, hogy az általa *vasgárdista* fészeknek tartott berlini Román Intézetet be is záratja, de erre végül nem került sor.

A román–magyar kontinuitás-vita szempontjából legalább ekkora jelentősége volt annak is, hogy az 1940. április 6-án megnyílt bukaresti Német Intézet (*Deutsche Wissenschaftliche Institut*) vezetője a szintén romanista *Ernst Gamillscheg* lett. *Gamillscheg* magyar állampolgárként látta meg a napvilágot, mert szülőfaluja Vasdobra (ma Neuhaus) születésekor, 1887-ben Magyarországhoz tartozott. Csak a trianoni béke után csatolták Ausztriához. Bécsben *Wilhelm Meyer-Lübcke*, Párizsban pedig *Mario Roques* (akinél egyébként Tamás Lajos is tanult), tanítványa volt.

3 *Paul Henry*, *Polémique sur l'origine des Roumains*, *Revue de Transylvanie* IV, 1938/3–4, 348. Első megjelenés: *Revue Historique*, tom. 179, 1937, p. 226–227; tom. 180, p. 406–407; 409–412.

Az innsbrucki, majd a berlini egyetemen tanított és a Román Tudományos Akadémia 1929-ben levelező, a Román Írószövetség pedig 1941 tiszteletbeli taggá választotta. 1940-ben, mikor elfoglalta a bukaresti Német Intézet vezetői székét, már Európa szerte elismert romanistának számított. A kontinuitás-vitába azonban mégsem Pusçariu, hanem *Fritz Valjavecnek* köszönhetően kapcsolódott be, aki a híres müncheni Südost-Institut vezetőjeként 1938-ban arra kérte Gamillscheget, hogy írjon recenziót Tamás sokat emlegetett könyvéről: „Az utóbbi években a román kontinuitás problémáját, valamint az összes ezzel összefüggő kérdéskört Budapestről oly erős nyomással támadják, hogy az e munkákkal való szembeszegülés román részről nem kielégítő ahhoz, hogy a kép elhomályosítását megakadályozzák. Nézetem szerint ezért a német tudománynak kell megszólalnia, hogy, ahol szükséges, bizonyos helyreigazítást hajtson végre. [...] Azt hiszem szükséges, hogy Magyarország ezen pszeudoromantikus autoritásának [ez Tamás Lajos] a részletek terén is némiképp az orrára koppintsunk.”⁴ Gamillscheg tanulmánya (*Zur Herkunftsfrage der Rumänen*) előbb a Südost-Institut folyóiratában (*Südost-Forschungen*, V, 1940, 1-21) később, némileg módosított címmel, pedig önálló brosúraként is megjelent: *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin, 1940. Gamillscheg valójában Pusçariunak a fent említett tanulmányában (*Les enseignements de l'Atlas Linguistique de Roumaine*) kifejtett ötletét vitte tovább és megpróbálta a kontinuitás és a bevándorlás elmélet elemeit valahogy összeegyeztetni, azt igyekezvén bizonyítani, hogy a romanizáció Dél-Kelet Európában nem összefüggő területen ment végbe, hanem csak bizonyos központokban (*Kerngebiete*) volt erős. Ezekből a központokból, ahol folyamatosan fennmaradt a latinitás, később szétszóródott a már romanizált lakosság. Ilyen romanizált magterületek mind Dacia Traianában, (ezzel a kontinuitás híveit erősítette Gamillscheg), mind a Balkán-félszigeten (ezzel pedig a bevándorlás elmélet híveinek tett gesztust) kialakultak. Ez az öszvér elmélet egycsapásra magyarázatot adott arra, hogy miként maradhatott fenn folyamatosan a latin elem a hajdani Dacia Traianában, de ugyanakkor arra is, hogy honnan származnak a ma is a Dunától délre élő és románul beszélő balkán-

4 Valjavec leveleit közli: Orosz László, *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar-német tudománypolitikai kapcsolatokban*, Budapest, Ráció Kiadó, 2014, 188.

félszigeti macedorománok, isztrorománok és megleniták. Gamillscheg tudományos elmélete nagyban hasonlított az Erdély hovatarozása ügyében megnyilvánuló német birodalmi politikára: ahogyan Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásával Hitler megfelezte Erdélyt Magyarország és Románia közt, úgy vágta ketté Gamillscheg a kontinuitás-versus bevándorláselmélet gordiuszi csomóját. Mondanom sem kell, hogy Gamillscheg Kernegebiete-elmélete inkább ideológiai, semmint tudományos természetű volt, és ezt Tamás, de még inkább *Gáldi László* szóvá is tette, pontonként kimutatva Gamillscheg amatőr nyelvtörténeti hibáit és tévedéseit, főleg a helynevek etimológiája terén.⁵

A kontinuitást tagadó magyar tudományosság felé tett gesztus ellenére Gamillscheg Tamás Lajos már említett könyvét tanulmányában mindvégig kemény kritikával illette, de ennek tudományon kívüli okai voltak. Ezek felfejtéséhez adnak némi támpontot Gamillscheg írásának utolsó mondatai, melyekben arról van szó, hogy Tamásnak, német létére nem kellene a magyar érdekek kiszolgálójává válnia, mert Magyarország az ő számára mindig csak egy „Adoptivvaterland” marad. E kiszóllás hátterébe az állt, hogy Tamás, aki apja után felerészben sváb családból származott, Hitler hatalomra jutása után lemondott német vezetéknévéről és felvette a magyar Tamás nevet: „Apám neve Treml János volt s én a 'Treml' családi nevet 1933-ban cseréltem fel anyám Tamás Julianna családi nevére válaszképpen arra az ismételt felhívásra, hogy a magyarországi svábok egyesületébe lépjek be. Apám ugyanis orcifalvi születésű sváb volt, anyám pedig csíkrákosi székely kovácsnak a leánya” – írta Tamás az 1962. október 1-én kelt önéletrajzában.⁶ Tamás névváltoztatása és egyértelmű elköteleződése a magyar identitás mellett nemcsak a román történetírás korabeli autoritásából, *Nicolae Iorgá*ból váltott ki gúnyos megjegyzéseket⁷, hanem a szintén a monarchiabeli Magyarországról származó Valja-

5 Tamás Gamillscheg tanulmányára írt válasza: Ludwig TAMÁS, Randbemerkungen zu einer Rezension von E. Gamillscheg, Archivum Europae Centro-Aientalis, VI, 1940/1-4, 340-347. Gáldi tanulmánya: *Zur frage des rumänischen Kernegebets in Siebenbürgen*, Budapest, 1942 (Ostmitteleuropäische Bibliothek, 44).

6 MTA Levéltár, Tamás Lajos személyi dosszié.

7 Lásd e tekintetben Iorga 1933. évi levelezését a *Nouvelle Revue de Hongrie* főszerkesztőjével, Balogh Józseffel: OSZK Kézirattár, Fond 1/1548, 1452-14532. sz.

vecben és Gamillschegben is megütközést keltett. Valjavec édesanyja, ahogyan Tamás édesapja is bánsági sváb volt, és Valjavec kitűnően beszélt is magyarul. Ő azonban, Tamással ellentétben a német identitást választotta és egészen addig ment, hogy 1945-ig a náci párt (NSDAP) tagja volt, és egy rövid ideig még az SS soraiban is megfordult.

Ilyen kontextusban került volna sor 1941-ben a berlini egyetemen Tamás Lajos előadásának megtartására, Tamást azonban a német hatóságok még csak be se engedték az országba. 1941. június 4-én Ulllein-Reviczky Antal rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter a következőket jelentette Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „Tamás Lajos kolozsvári egyetemi tanár, akinek ma este Berliben előadást kellett volna tartania, nem érkezett meg. Távolmaradásáról senkit sem értesített. Váratlan elmaradását az előadás megnyitáskor kellett bejelenteni. Távolmaradása kellemetlen hatást keltett, mert előadásán 15 egyetemi tanár, nagy román küldöttség is megjelent. A Nagyméltóságod vezetése alatt álló minisztériumtól rövid úton azt az értesítést vettem, hogy Tamás Lajos azért nem utazott Berlinbe, mert a német követségtől nem kapta meg a beutazási vízumot.”⁸

Tamás rejtélyes kitiltásának ügyéhez a kulcsot épp a kötetünkben részben közölt, részben pedig a szerkesztők által hivatkozott dokumentumok adják meg. Tamást sokáig elkísérte ez az élmény, és még 1955-ben is Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézete által meghívott román nyelvész Iorgu Iordan előadásához fűzött hozzászólásában is felemlgette: „Az én munkám ezekről a kérdésekről [Iordan a román nyelv és nép eredetéről tartott előadást] 1935-ben jelent meg (1936-ban franciául is), pontosan akkor, amikor a Horthy-fasizmus másodízben állította Rákosi Mátyás elvtársat vérbíróság elé. Ezt nem azért mondom, hogy ezzel különösebb érdeklődést támasszak a ’román kérdéssel’ foglalkozó munkám iránt, hanem inkább az akkori tudománypolitikát, akkori helyzetünket szeretném megvilágítani, amikor is nem egyszer azért szemeltünk ki bizonyos kérdéseket, hogy egyébként becsületes tudományos munkával az uralkodó osztály érdekét szolgáljuk s ezt az érdeket – nem lévén osztályszemléletünk – maradéktalanul azonosítottuk egész népünk érdekével, a munkás-

⁸ MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, ms. 1534/100.

ság és dolgozó parasztság érdekével is. Jómagam a második világháború utolsó éveiben láttam meg tisztán, hogy a hitleri imperializmus milyen csúfos játékot űz a román kérdéssel, amikor E. Gamillscheg megakadályozott abban, hogy álláspontomat S. Pușcariu álláspontjával szemben a berlini egyetem meghívottjaként kifejtsem.”⁹ Ez a csavors észjárással felépített Tamás-idézet hosszabb elemzést is megérne, itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Tamás Gamillscheg mesterkedéseit sejtette kitiltása mögött. Irina Matei és Lucian Kovács-Nastasă előszavából, valamint a kötetben a berlini Román Intézet egyik tagjától, *Gheorghe Vinculescutól* közölt jelentés alapján azonban nyilvánvaló, hogy Tamás előadásának meghíúsítása, nem Gamillscheg, hanem a berlini Román Intézet és a Román Nagykövetség műve volt. Pușcariu, meghívott előadóként 1941. május 2-án tartott előadást a berlini egyetemen *A római hatás a Duna térségében* címmel. Az előadáson részt vett a német kultuszminisztérium államtitkára, valamint az egyetem rektora, Willy Hoppe is. Az egyensúly kedvéért a berlini egyetem Tamás Lajost is meghívta előadást tartani, akinek 1941. május 23-án kellett volna értekeznie a román nyelv magyar eredetű jövevényszavairól, valamint reflektálnia Pușcariu már elhangzott előadására. Miután a berlini Román Intézet és Nagykövetség tagjai erről tudomást szereztek, minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy Tamás tervezett előadásait meghíúsítsák. Max Hacman, volt csernovici egyetemi tanár, a Román Intézet tagjaként személyesen kereste fel Willy Hoppe rektort és arra figyelmeztette, hogy Tamás előadásának nincs más célja, min hogy „minket, románokat sértegessen.” Hoppe meg is ígérte Hacmannak, hogy ő személyesen nem fog elmenni Tamás előadására, és a Tamás tiszteletére adandó fogadás sem lesz olyan díszes, mint amilyen a Pușcariué volt (138–139.). A román nagykövet, Raoul Bossy a német külügyminisztériumban már ennél többet is elért, ugyanis a Román Intézet referensének Gheorghe Vinculescunak 1941. május 31-i jelentése szerint Tamás németországi beutazását sikerült teljesen megakadályoznia (396.).

9 Tamás Lajos, Hozzászólás Iorgu Iordan előadásához, *MTA Nyelv, és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, VII, 1955/ 3, 387-388.

A kötetben számos a Tamáséhoz hasonló magyar vonatkozású esetről találunk adatokat. E recenzió keretében természetesen nincs mód ezek részletes ismertetésére, ezért csupán jelezek néhányat közülük. Különsen érdekesek lehetnek magyar szempontból a *Georg Stadtmüller* (1909–1985) vonatkozó adatok. Stadtmüller a lipcei egyetem Dél-Kelet Európa-szakértőjeként és a Südosteuropa-Institut alelnökeként Valjavec örök riválisa volt. Az albánok etnogenezisééről írt monográfia méretű tanulmányát, melyben Stadtmüller a dákoromán kontinuitás ellen foglalt állást, a magyar tudományos kultúrpropaganda legszínvonalasabb folyórata az *Archivum Europae Centro-Orientalis* jelentette meg.¹⁰ Ezek után a berlini Román Intézet munkatársai mindent megtettek, hogy Stadtmüllert „jobb belátásra” bírják és a kötetünkben közölt dokumentumok azt mutatják, hogy nem is teljesen sikertelenül (lásd például Gheoghe Vinculescu 1942. március 26-i jelentését, 515–517. o.) Találunk még adatokat a berlini Collegium Hungaricum működésére vonatkozóan, a magyar szakirodalomban is kevésbé ismert lipcei magyar lektorról, Boronkay Antalról, valamint a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójáról, Miskolczy Gyuláról. Itt kell jeleznem a kötet részletes és alapos jegyzetanyagában talált egyetlen hibát, ugyanis a szerkesztők Miskolczy Gyulát összetévesztették Miskolczy Dezső (1894–1978) orvosprofesszorral (lásd 564. o.)

A fentiek alapján nyugodtan kijelenthető, hogy az itt ismertetett terjedelmes forráskiadvány sok hasznos információt tartalmaz a két világháború közötti magyar kultúrdiplomácia, valamint a magyar–román és a magyar–német tudományos és kulturális kapcsolatokra vonatkozóan is. A kötet az academia.edu honlapról szabadon letölthető.

Irina Matei, Lucian Nastasă-Kovács: *Cultură și propagandă: Institutul Român din Berlin*. (Kultúra és propaganda: a berlini Román Intézet). Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, 718. o. ISBN: 978-606-543-991-7.

Nagy Levente

10 Georg Stadtmüller, Forschungen zur albanischen Frühgeschichte, in „*Archivum Europae Centro Orientalis*”, an VII, 1941, fasc.1–3, 1–196. o.

Az „évszázados orosz elmaradottság” problémájához

A. Kamenszkij professzor alább ismertetendő írása a lemaradás koncepciója változását követi nyomon az orosz és a külföldi historiográfiában a kezdetektől a XX. század végéig. A Nyugattal szembeni lemaradást a különböző történeti szakaszokban radikális reformokkal (ahogy I. Péter, II. Sándor, Sztolipin és Witte próbálta) igyekeztek leküzdeni. Alighanem a fenti koncepció volt az egyetlen, amiben az oroszországi és a nyugati történészek egyetértettek. A lemaradás, vagy legalábbis a „külön út” elméletét az orosz szakemberek a forradalom előtti elődeiktől örökölték. Például az ultrakonzervatívnak tartott történész, N. G. Usztrjalov Nagy Péterről szóló műve előszavában a Moszkvai Oroszország elmaradottságával támasztja alá a cár reformjainak szükségességét.

A bolsevikok az 1917-es forradalom szükségességének bizonyítására használták fel a lemaradás koncepcióját, ahogy tette L. D. Trockij, de esküdt ellensége I. V. Sztálin is. 1934-ben a párt megtiltotta az előbbi elmélet használatát és helyette az ország népeivel kapcsolatban az ún. korenizációt kezdték alkalmazni. A második világháború és Sztálin halála után „az elmaradottság” koncepciója bizonyos fokig háttérbe szorult, de fennmaradt, mint egyfajta adottság. A XX. századi nyugati ruszista szakemberek Oroszország lemaradásának eszméjét egyfelől a XV–XVII. századi nyugat-európai utazóktól vették át, másfelől pedig a forradalom előtti orosz historiográfiából. A. Gerschenkron 1951-ben cikkében, majd 1962-ben könyvében (Gazdasági elmaradottság történelmi távlatban) az orosz és a szovjet gazdaságtörténetet tanulmányozva fejtette ki külön elméletét. Eszerint a gazdasági elmaradottságot leküzdő országok nagy fejlődési tempóval akár átugorhatják a klasszikus kapitalizmus államainak fejlődé-

si szakaszait. Gerschenkron könyve nagy vitát váltott ki, de tételeit nem minden kutató fogadta el és Oroszország (nemcsak gazdasági) elmaradottságának koncepciója a nyugati ruszisztikában tovább erősödött.

Az 1980–1990-es évektől változások következtek be. A peresztrojka idején megnőtt az érdeklődés Oroszország múltja iránt és megkezdődött a szovjet történeti szakasznak mintegy antitézisét jelentő cári korszak fokozatos „rehabilitációja”. Ekkor jelentek meg a cárokról, a nemesi családokról és a forradalom előtti hétköznapiokról az első publikációk. Ezek először ugyan nem tűntek ki a szenvedélyesen leleplező írások tömegében, a Szovjetunió szétesésével azonban nagyobb súlyuk lett. Az 1990-es évek kezdetén a kardinális prioritásváltást jelezték *Szt. Sz. Govoruhin* dokumentumfilmjei az „Oroszország, amit elvesztettünk” és az „Így nem lehet élni”. Ezek az alkotások a majd a XXI. században dominánssá váló konzervatív modernizáció koncepcióját fogalmazták meg, ami a szovjet múlt bírálatát és egyben a forradalom előtti eszmék visszatérését jelentette.

Ugyanebben az időszakban kezdődött el az akadémiai tudományos közösség szegmentálódása. Egyes történészek az orosz forradalom előtti múlt idealizálására összpontosítottak, elfeledve a lemaradás problémáját. Mások, ugyan megváltozott formában, de megőrizték az utóbbi tételt. Néhány szakember megkísérelte kronológiailag meghatározni Oroszország lemaradását a fejlett nyugati államoktól a különböző fejlődési szakaszokban. *I. D. Kovalcsenko* például úgy vélte, hogy Oroszország a XVII. század második felében, azaz a péteri reformok előestéjén kétszáz évvel maradt el a fejlett Nyugattól. *Sz. M. Kastanov* elfogadta *N. P. Pavlov-Szilvanszkij* tételét, hogy a nagy időkülönbség ellenére, az orosz és a nyugati feudalizmus hasonlóak voltak. *B. N. Florja* párhuzamba állította a Moszkvai Oroszország és a XI–XIII. századi közép-európai országok fejlődését. A Világtörténet negyedik kötetének szerzői gazdasági, urbanizációs és más mutatók alapján azt állították, hogy Oroszország lemaradása a nyugati országoktól és Kínától még a XVIII. században is tovább nőtt.

Az 1990-es évek második felétől a historiográfiában és általában a társadalomtudományokban megjelenik az „utolérő fejlődés” koncep-

ciója. Ebben azt feltételezik, hogy az állam meghatározó szerepet játszik a gazdasági folyamatok szabályozásában. Modern oroszországi interpretációjához még hozzátartozik, hogy mindez az esetek többségében autokratikus, sőt néha diktatórikus kormányzási rendszerben megy végbe, ami Oroszországban immanens és elkerülhetetlen sajátosságnak tűnik. Közben az államhatalom hatékonyságáról más megközelítések is születtek. Az „erős” és a „gyenge” állam kategóriáiban a szakemberek nem az állam rendőri jellegét hangsúlyozták, hanem hogy képes behatolni a társadalmi viszonyok szerkezetébe, szabályozni őket és a leghatékonyabban felhasználni az erőforrásokat, és mindez nem azonos az arisztokratikus és még kevésbé a totalitáriánus állammal. Az utóbbi években Oroszországban a „patrióta diskurzussal” az „évszázados lemaradás” a megcáfolandó mítoszok közé került. Erről számos írás tanúskodik a nyomtatott sajtóban és az interneten. Az utóbbiból a szerző egy orosz blogger 2017-es megállapításait idézi. Eszerint az „orosz elmaradottság” mítoszában az igazság morzsái mellett sok hazugság és tévedés is van, amit cáfolni és tisztázni kell. Kamenszkij professzor úgy véli, hogy a bejegyzés a jó történelmi ismeretek mellett hibás és elavult tételeket is tartalmaz. Az orosz történelem iránt érdeklődőknek különösen fontos lehet, amit a válságperiódusok magyarázatáról olvashatnak. Például az oroszországi jobbagyrendszer nem játszott annyira negatív szerepet a fejlődésben, ahogy eddig értelmezték, és a XX. század elejére az ország kilábal a válságból és tovább fejlődött. Az oroszországi forradalom nem az elmaradottságból, hanem a gyors fejlődésbeli ellentmondásokból következett be, és nem szabad a civilizációs lemaradással járó jelenségnek tekinteni. Kamenszkij professzor szerint az ideológiai túlfűtöttségből eredő ellentmondásokat a bejegyzés szerzője nem kerülhette el.

Közben a Szovjetunió szétesése Nyugaton egybeesett a multikulturalizmus diadalával, amikor nem volt illendő bármely ország, nép és kultúra elmaradottságáról szólni. Az 1990-es években maga az „elmaradottság” fogalma sértőnek számított és elfogadottá vált, hogy nem lemaradó országról, kultúráról és gazdaságról, hanem más kultúráról, más gazdasági és társadalmi fejlődési modellről és más

modernizációs típusról van szó. Ekkor jelentek meg *L. Wolff*, *I. B. Neumann* és *M. Todorova* írásai Nyugat- és Kelet-Európa civilizációs fejlődése eltérő vonásairól. A nyugati ruszisztikában a fenti koncepcióváltás a történeti evolúció és a haladás eszméinek értelmezése változásaival függ össze. Így Nyugat-Európa felgyorsult fejlődése nem normát, hanem magyarázatot igénylő kivételt jelentett, míg Kelet-Európáé nem lemaradott volt, hanem csak a normális mederben folyt tovább. Az Oroszország elmaradottságáról szóló értelmezéseket azonban nem fogadta el minden szakember. *A. Martin* például a 2006-os internetes vitában hangsúlyozta, hogy az oroszok Pétertől Putyinig elismerték országuk fejlődésbeli lemaradását, és azt, hogy ennek felszámolásához modernizálásra van szükség. Másik neves amerikai történész szerint az orosz történeti elmaradottság nem egy politikailag inkorrekt sértés, hanem az orosz civilizációs diskurzus régóta meglévő része.

A modern historiográfiában az utóbbi években új irányzatként jelent meg „az orosz történelem normalizálása”. Eszerint Oroszország és más európai országok fejlődésében nem voltak elvi különbségek. Ez a felfogás legpregnánssabban *B. N. Mironov* munkáiban érhető tetten. Kamenszkij kiemeli, hogy az utóbbi huszonöt évben Oroszország történetéről megjelent művek közül egy se váltott ki akkora figyelmet és vitát, mint Mironov könyve. Nagyra értékelték ugyan historiográfiai alapjait, de bírálták számítási módszereit és nem teljesen megalapozott következtetéseit a forradalom előtti polgári társadalom fejlődéséről. Az 1917-es forradalommal kapcsolatban például: ha Oroszország azt megelőző történeti fejlődése szerint „normális mederben” folyt, akkor nem kell keresni mély társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatokat, amelyek a forradalomhoz vezettek. Vagyis 1917 októberében Péterváron a véletlen körülmények összecsapásával alakultak az események. De akkor a bolsevikoknak miért sikerült hetven évre megszilárdítani hatalmukat? És Mironov itt az orosz értelmiség (az ő terminológiájában a „közvélemény”) bűnével kapcsolatos – Kamenszkij szerint – elég banális következtetésre jut. Itt lehet megjegyezni, hogy *O. Ju. Malinova* úgy véli: a „közvélemény” különböző társadalmi erők harcában manifesztálódik és nem

egyértelmű fogalom. Napjainkban Mironov elképzelését elemezve *V. P. Buldakov* vetette fel, ha Oroszországban 1917 előtt minden pozitívan alakult, akkor a forradalomnak nem volt semmilyen objektív előzménye. Ugyanakkor a szerző figyelmen kívül hagyja, hogy az autoriter-paternalista rendszerben a jólét növekedése nagy társadalmi váratásokat szül, és ha az előbbi megszakad, akkor elkerülhetetlen a társadalmi elégedetlenség kitörése (az előzőkre lásd a 193. oldalt és ugyanott a 2. és a 3. jegyzetet). Mironov szerint a forradalmat a liberális-radikális értelmiség szervezte és agitációjával vonta bele a népet. Magát a forradalmat a különböző elitesoportoknak a hatalomért vívott harca okozta. A létrejött „közhangulat” így nem a hosszú társadalmi folyamatok produktuma, hanem egy ettől idegen jelenség.

A nyugati történészek szerint a „normalizálódás” fogalma tisztázatlan, a Nyugat-Európára történő orientálódás improduktív és tudományosan megalapozatlan, mivel a Nyugat, vagy Európa inkább intellektuális konstrukciók, mint történeti realitás. A sokvariánsú történeti fejlődés koncepciójára áttérve az orosz történeti evolúció már nem szabálytalan, hanem a multikulturális felfogás szerint csak más. Ez azonban nem új felfogás. A híres „külön út” eszméjét az orosz szlavofilok a XIX. század eleji német romantikusoktól vették át, és innen már csak egy lépés a klasszikus eurázsiai teóriához, hogy Oroszország egy külön civilizáció. Így sok orosz politikus és publicista a „civilizáció” fogalmának manipulálásával megalapozhatta nemcsak az oroszországi sajtószerepesség tételét, de a nyugati típusú demokrácia elfogadhatatlanságát is.

Néhány nem orosz történész még egy fontos módszertani tételt fogalmazott meg. Szerintük, ha Oroszország más, akkor nem kell összehasonlítani a nyugati országokkal. 1993-ban a stanfordi egyetemen tartott konferencián az amerikai történész, *J. Martin* a XVII. századi orosz mezőgazdaságról szólva hangsúlyozta, hogy az úgy fejlődött, ahogy azt a körülmények lehetővé tették, és ha biztosította az állam és a lakosság szükségleteit, akkor nem szükséges a nyugat-európai agráriummal való összevetése és elmaradottként történő jellemzése. Később, előadása publikált változatában Martin arra kereste

a választ, hogy az orosz parasztok miért nem alkalmazták a produktívabb nyugati mezőgazdasági technológiát. Az amerikai szakember hasonló következtetésre jutott, mint *L. V. Milov* az 1990-es években írt kapitális művében. Milov úgy vélte, hogy a klimatikus körülmények miatt hosszú ideig fennmaradt az oroszországi jobbágyrendszer, és elkerülhetetlen volt a despotikus egyeduralom: azaz a természeti feltételek miatt járt be Oroszország „külön utat”. Milov tételét, az emberi tényezőnek a fejlődés alakításából való kizárása miatt, a későbbiekben élesen bírálta *M. A. Davidov*. Kamenszkij hangsúlyozza, hogy Milov és Martin eltérő módszertani előzmények alapján jutott azonos eredményre. Az orosz tudós a nyugat-európai és az oroszországi természeti körülmények sok konkrét esetét elemezte és vetette össze, míg Martin ezt nem tette meg.

A szerző kiemeli, hogy a történeti jelenségek összehasonlításának elvetésével ezek lényegét nem értjük meg. *F. B. Schenk* svájci történész 2014-ben az oroszországi vasutak XIX. század végi–XX. század eleji építéséről, mint fontos modernizációs mutatóról tartott előadást Moszkvában. Az előzetes annotációban a történeti változások dinamikájára, az alternatív útra és a többféle modernizációra helyezte a hangsúlyt. Szerinte az oroszországi modernizáció más modell szerint történik, mint a nyugati, és nem kell azzal összehasonlítani. Kamenszkij professzor szerint a modernizáció többfélesége a mai tudományban általánosan elfogadott, csak ezzel a fogalom többjelentésűvé válik és elveszti eredeti értelmét. Az előadás vitájában felvetődött, hogy ha lemondanak az „ideáltipikus Nyugattal” való összehasonlításról, akkor elvetik, hogy Oroszország Európához tartozik, pedig a korabeli oroszok mindig Európához hasonlították országukat és európaiak akartak lenni. Schenk maga is elismerte, hogy az oroszországi elit mindig referenciapontként tekintett a Nyugatra, s hozzá viszonyította hazáját. Schenk felfogását és megjelent könyvét Kamenszkij rendkívül előremutatónak tartja, azonban hiányolja, hogy a szerző a gazdag és rendszerezett empirikus adatokból nem vont le makroszintű következtetéseket.

A normalizációs felfogást és A. Gerschenkron elméletét variálta az *Ab Imperio* című folyóiratban az oroszországi jobbágyságról

2014-ben megjelent cikkében *A. Stanziani*. Szerinte a jobbágyszármazék a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében nem volt olyan szörnyű, mint azt tételezik: kiterjedtsége csökkent, az elnyomás mérséklődött és ami a fő: a gazdaság fejlődött. Stanziani úgy véli, hogy a nem szabad munka is lehet produktív, amivel a jobbágyszármazékról szóló nézetek felülvizsgálatára ösztönöz. Ugyanakkor a történész tudatosan elzárkózik az oroszországi jobbágyság és a nyugat-európai szabadparasztszám munkája hatásfokának összevetésétől. Stanziani nézőszögéből teljesen kikerülnek a jobbágyszármazék társadalmi, kulturális, erkölcsi-morális és egyéb aspektusai is. Kamenszkij szerint következtetései lényegében hasonlóak, mint Milové és *M. Poe*-é.

A „normalizáció” más példáival találkozhatunk két amerikai tudósnál: *N. S. Kollmann*-nál és tanítványánál, *V. Kivelson*-nál. Szerintük a moszkvai államban a főhatalom nem fogta át az élet minden szféráját: azaz nem volt tirannikus, mint sokan feltételezik, mivel a források szűkössége miatt az államnak a szokásokon és a tradíción nyugvó önszabályozási mechanizmusokat kellett igénybe vennie. Kamenszkij rámutat, hogy a két kutató a hatalmi szerkezet és ideológia alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a Moszkvai Rusz tipikus kora újkori állam volt. A két tudós empirikus jellegű munkái archív források tömegén alapulnak. Az összehasonlító módszerrel az orosz történelemről árnyaltabb képet tudnak nyújtani. Az oroszországi despotikus hatalom elvetése részükről a korabeli politikai gyakorlat elemzésén nyugszik.

Kamenszkij professzor hangsúlyozza, hogy az „elmaradottság” koncepciója egyfajta intellektuális csapdát rejt. V. M. Mezsujev szerint az oroszok, amikor magukról ítélték, akkor tükörbe tekintettek és a tükröt Európa jelentette. Felmerült a kérdés, hogy Oroszország „Európa”, „Ázsia”, vagy egy önálló civilizáció? Ha a válaszádnál az összehasonlítást, mint történettudományi módszert elvetjük, akkor Oroszország története tények halmaza marad. Az empirikus adatok összegyűjtése, elemzése, rendszerezése és belőlük következtetések levonása a történész szakma feladata. De ez nem jelenti, hogy le kell mondani az elvont, ideáltipikus Európa fogalmának használatáról a

kutatásban. Egyrészt, mert az oroszok a XXI. század kezdetéig összehasonlításként úgy tekintettek Európára, mint egységes entitásra. Másrészt a modern „patrióta diskurzus” egyik legfőbb sajátossága, hogy Oroszország annak idején a pravoszláv kereszténységet, a judeo-keresztény civilizációt választotta: azaz Európa javára döntött. A XVII–XVIII. században az oroszok még egy teljesen tudatos történeti választást tettek meg és szintén Európa irányába. Átvették a politikai, társadalmi és kulturális intézményeket, a tudomány és művészeti ágak, az oktatási rendszer, a hétköznapi élet és gazdasági tevékenység egyes elemeit és végül a társadalmi és oktatási eszmék jelentős részét. Az előbbiek jelentették az európai civilizációt. Ezzel a bonyolult, ellentmondásos és nem egyirányú átvételi folyamattal, a francia felvilágosodás, a német romantika, a konzervatív, a liberális és a szocialista eszmék sajátos recepciójával formálódott ki a XIX–XX. századi nagy orosz kultúra. Az európai modell átalakítással történő átvétele nemcsak igazolja, de szükségessé is teszi az orosz történeti fejlődés összehasonlítását az európai államokéval.

Az előbbiek alapján túl kategorikusnak látszik *M. M. Krom* Miironovnak tett szemrehányása „európacentrizmus” és nem elég világos és absztrakt Nyugat-képe miatt. Kamenszkij professzor felteszi a kérdést, hogy a nyugati szakembereknél a „kora új-kori állam” fogalma nem ugyanilyen feltételes és általánosított konstrukció? Kérdés, hogy mennyi hasznot hoz az elmaradottság koncepciójának használata a kutatómunkában? Egyrészt az „elmaradottság”, vagy még inkább az „elmaradott ország” kifejezések emocionálisan bántóak és sértőek. A tudományos nyelvben azonban ezek nem értékelést, hanem egyfajta megállapítást rögzítenek. Az orosz nyelvben helyettük lehetne a „lassúbb fejlődési tempót” használni, de ezzel a lényegen nem változtatnánk. Valójában a modern történettudomány egyik aktuális problémájáról van szó. A múlt eseményei először a tömegtudatban, a narratív forrásokban, végül a történetírásban rögzülnek. Az új kutatásokkal, az új forrásokkal és azok más értelmezésével a történészek azonban revideálhatják nézeteiket, és a múlt így már nem annyira egyértelmű, hanem sokkal bonyolultabb lesz.

Az értelmiségi csapda elkerülésére két körülmény adhat reményt. Egyrészt a történettudományban meghonosodott a történeti folyamatok többtényezős értelmezése és a múlt emberei által eszközölt választások szerepének vizsgálata. Kamenszkij V. P. Buldakovot idézve kiemeli, hogy az ember maga alkotta történelmét. Történeti visszatekintéssel az ember választását lehet hibásnak értékelni, de a történész feladata nem ez, hanem az, hogy miért azt a megoldást választották és nem a másikat. A válaszadáshoz intenzíven kutatni kell az orosz társadalom struktúráját, a különféle kapcsolatrendszerek működését és a mindennapi gyakorlatot. Fontos megvizsgálni, hogy az egyes lakossági csoportok milyen gyorsan és hogyan reagáltak az új jelenségekre. Másrészt az új empirikus kutatások a múltnak az eddigieknél sokkal bonyolultabb képét rajzolják meg. Az „elmaradottság”, vagy a „másság” fogalma már nem elégségesek az érveléshez. Ezeket a koncepciókat ugyanakkor nem kell elvetni, de szükséges pontosításuk és új értelmezésük. Az új tudományos nyelvezet kialakítása nemcsak az adott tematikához kell. Minőségi áttörés azonban ebben csak akkor lehet, ha azt a kutatók által felhalmozott empirikus anyag lehetővé teszi.

Alekszandr Kamenszkij: K probleme „vekovoј russzkoј otsztalosztyi” (Az évszázados orosz elmaradottság problémájához). Quaestio Rossica. Vol. 6. 2018. No. 1. 185–206. o.

Kurunczi Jenő